

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊՍ. ՍՄԲԱՏԵԱՆԻ

ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ԱՌ Հ. ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Գնահատելու համար անձի մը գործը՝ հարկ է ճանչնալ անոր վաստակը, իսկ գրական անձի մը արժանիքները գնահատելու համար՝ պէտք է ճանչնալ անոր գործին կերպն ու եղանակը: Ալիշան, ըլլալով հանդերձ տաղանդաւոր եւ բացառիկ կարողութեամբ օժտուած մտաւորական, պիտի դժուարէր երեւան հանել իր աշխարհագրական հարուստ հատորները, Շիրակն ու Սիսուանը, Այրարատն ու Սիսականը, առանց իր տրամադրութեան ունենալու արժէքաւոր աղբիւրներ:

Ծիշտ է որ յիշուած գործերուն գլխաւոր աղբիւրները Ալիշան քաղած է Ս. Ղազարի ձեռագիրներէն ու գրադարանի եւրոպական եւ հայկական տպագիր հատորներէն, սակայն գերակշիռ մաս կազմած են նաեւ հայկական ձեռագիրներու Յիշատակարանները՝ որոնք ցրուած են ի սփիւռս աշխարհի: Այս ուղղութեամբ հսկայ աշխատանք թափած է Ալիշան, հաւաքելու Յիշատակարաններ, յատկապէս տեղագրական ծանօթութիւններ քաղելու նպատակով, եւ որով դիմած է զանազան անձերու՝ ճոխացնելու համար իր հաւաքածոն: Կրցած է բարեկամներու ձեռքով թափանցել Վիեննայի Միսթարեան Մատենադարանը, Հռոմի Անտոնեան Միաբանութեան ու Ս. Վլաս եկեղեցւոյ, Փարիզի ու Պեռլինի Պետական Մատենադարանները, ինչպէս նաեւ մասնաւորաց հաւաքածոները, եւ ստացած բազմաթիւ Յիշատակարաններ, որոնք խնամքով վերընդօրինակած է իր «Հայկարան»ին մէջ:

Ալիշան փորձած է թափանցել նաեւ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբ վանքի Մատենադարանը, ուսկից ստացած է սակաւաթիւ Յիշատակարաններ, մինչ Ս. Էջմիածնի հարուստ Մատենադարանէն կրցած է օգտուիլ լայնօրէն՝ շնորհիւ նոյն վանքի միաբան Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի^ա:

ա. Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի կենսագրութեան, առաքելական ու գրական վաստակին մասին՝ տե՛ս Վահան Վրդ. Գալամդարեանի յօդուածը, «Էջմիածին», 1958, Բ-գ, էջ 36-40:

Մեսրոպ Եպս.ի եւ Ալիշանի նամակագրական յարաբերութիւնը սկսած է 1881ին եւ տեւած մինչեւ 1901, այն է մինչեւ Ալիշանի մահը: 1881ին, երբ դեռ չէին հրատարակուած Ալիշանի տեղագրական մեծ աշխատութիւնները, Մեսրոպ Եպս. հիացումով ու պաշտամունքով լեցուն Ալիշանի հանդէպ, սկիզբ տուած է նամակագրութեան՝ գրելով. «Ձեր մտաց քաղցր պտուղս՝ զգրական երկասիրութիւնսդ ասեմ, զանուանեալս Յուշիկը Հայրենեաց եւ Նուազը մտաւորապէս վայելելով, յիրաւի զուարճանան եւ բերկրին սիրտ իմ եւ հոգի, վասնզի գՀամ եւ հոտ քաղցրիկ Հայրենեաց բուրբեն, եւ միանգամայն լի են հոգեխառն զգացմամբ, ուստի եւ գովութեան եւ գոհութեան արժանի յո՛յժ յո՛յժ»:

Մեսրոպ Եպս. իր այս առաջին սքանչացումի արտայայտութիւնը կը պահէ միշտ Ալիշանի հանդէպ, եւ երկու հոգեւորականներուն միջեւ կը ստեղծուի անկեղծ համակրանքի եւ սիրոյ փոխյարաբերութիւն, մին նստած Ս. Էջմիածին եւ միւսը Ս. Ղազար, լուսաւոր կամարով միացած իրարու, միասնաբար գործելով յօգուտ հայ մշակոյթին: Երկուքին մտերմութիւնը այնքան կը սերտանայ՝ որ Մեսրոպ Եպս. կը համարձակի գրել Ս. Էջմիածնի առօրեայ կեանքէն այնպիսի մանրամասնութիւններ՝ որոնց աւարտին կը ստիպուի աւելցնել. «Ըստ պօլսեցուց՝ Բամբասանք չէ, բանն ասանկ է» (1 Մայիս 1886, Էջմիածին):

Երկուքին ունեցած մտերմութեան մէկ ուրիշ ապացոյցը թող ըլլայ Ալիշանի 5 Ապրիլ 1894 թուակիր նամակին մէկ հատուածը, որու սեւագիր օրինակը իբր մասունք՝ անկորուստ մնացած է դիւանին մէջ. «Շատ ուրախացայ Մեղրական Սրբազանի անակնկալ այցելութեամբ ի վանս մեր. ժամանակի կարճութիւն չներեց մեզ լիովին խօսակցելու: Բան մի խնդրեցի կամ յիշեցուցի իրեն, որոյ եւ իրաւունք տուաւ. յիշեմ Ձեր Սրբութեան: Արշակ Տէր Միքայէլեանի գրութեանց նկատմամբ, որ ստոյգ եւ անստոյգ, եւ օտար ուսմանց շնչով գրելով, եկեղեցւոյ պաշտելի սրբոց հայրապետաց համար այլ՝ անարգական եւ անիրաւ բաներ գրէ. թո՛ղ զմերձաւորս, որք կըրնան հակառակ գրութեանց առիթ ըլլալ, եւ իրմէ շատ գերազոյն աստիճանի սրբազան անձանց խոհեմութիւնը եւ բարեկամութիւնը՝ կերպով մի աղարտել: Ձեմ ուզեր գրուածին ոճոյ եւ լեզուին անհարթութեան վրայօք ալ ակնարկել: Վեհափառ Տեառն եւ Աթոռոյն եւ Ձեր իսկ պատուոյն եւ բարեսիրութեան իբրեւ նախանձախնդրի՝ համարեցէք մեր զգացմունքը, որով եւ մեծ յարգանքօք մնամ. . . »:

Ալիշանի առ Մեսրոպ Եպս. գրած նամակները, թիւով 25, հրատարակուած են 1969ին, հաւաքուած զանազան դիւաններէ, բանասէր Սուրէն Շտիկեանի կողմէ՝ «Ղեւոնդ Ալիշան, նամակներ» հատորին մէջ^բ:

բ. Մեր հրատարակած յաջորդ էջերու ծանօթագրութիւններուն մէջ, Ալիշանի նամակներէն մէջբերումները կատարած ենք այս հատորէն, որու էջերը նշանակած ենք «Շտ.» (Շտիկեան) համառոտագրութեամբ:

Յիշուած 25 նամակներէն զատ՝ Ալիշան Մեսրոպ Եպս.ի գրած է ուրիշ նամակներ, թէեւ թիւով սակաւ, որոնք կորսուած ըլլալու են, որոնց մասին պիտի անդրադառնանք մեր ծանօթագրութիւններուն մէջ:

Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանէն Ալիշանի ուղղուած նամակներէն փրկուած են 17 հատ: «Փրկուած» կ'ըսենք, որովհետեւ Ալիշան սովորաբար չէ պահած իր ստացած նամակները: 17 նամակները գրուած են 1881-1896 տարիներուն: 1897-1901 տարիներուն՝ Ալիշան գրած է Մեսրոպ Եպս.ի 7 նամակ, որոնց պատասխանները չենք գտներ Ալիշանի դիւանին մէջ: Ալիշանի մահուան առիթով Մեսրոպ Եպս.ի ցաւակցական նամակը, ուղղուած Սուրբ Ղազարի Աբբաօր, Իգնատիոս Արքեպս. Կիւրեղեանի, կը հրատարակենք, ամբողջացնելու համար մեր պատկերը:

Աւելորդ կը համարինք շեշտել մեր հրատարակած նամակներուն կարեւորութեան մասին. ընթերցողը պիտի տեսնէ անոնց բովանդակութեան ճոխութիւնը, զուտ հայագիտական եւ բանասիրական բնոյթով: Այս նամակներէն յայտնի կ'ըլլայ յատկապէս թէ Սմբատեան Արքեպս. ինչ մեծ օգնութիւն ցուցաբերած է Ալիշանի, անձամբ ընդօրինակելով Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիրներէն՝ բնագիրներ ու Յիշատակարաններ, ինչպէս նաեւ իր հովուական գործունէութեան ընթացքին՝ բաժանորդներ գտնելով Պազու ու չրջակայքը, նիւթապէս օժանդակելով Ալիշանի մեծածախս հրատարակութիւններուն:

Ալիշան, երախտագէտ հոգիով ընդունած է Մեսրոպ Արքեպս.ի ցուցաբերած գործակցութիւնը եւ նոյն երախտագիտութիւնը հրապարակաւ յայտնած է թէ՛ Սիսուանի, թէ՛ Այրարատի եւ թէ՛ Սիսականի Յառաջաբաններուն մէջ, դրոշմելով Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի անունը՝ իր բարեբարներու ցանկին մէջ: Մանաւանդ թէ, Սիսականի բնագրին մէջ, երբ կը խօսի Նախիջեւանի գաւառի մասին, զետեղած է Սմբատեան ազգատոհմին ծառը, իջնելով այնպիսի մանրամասնութիւններու՝ որոնք արդիւնք են իր անկեղծ եւ շնորհակալու սրտին. «Առ մեօք տանուտէր տեղւոյն էր (յամէ 1856) Աբրահամ աւագ քահանայ (ինսնամայս վճիս. յՕգոստոսի 1890), երկուք յորդուոցն նոյնպէս քահանայք, մին օգնական իւր Տէր Սարգիս եւ միւս Տէր Սահակ՝ յայլում զեղջ (Վարդգուր, Կիւլ թէփէ), իսկ երրորդն որ եւ անդրանիկ՝ յառաջադէմ բնակից եւ ծանօթ՝ Տէր Մեսրովք (Գրիգոր Սմբատեանց), զարդիս Արքեպիսկոպոս Շամախեայ, իբրեւ ի 40 ամաց հետէ միաբան էջմիածնի, զանազան պաշտամամբք եւ վաստակօք սպասաւորեալ Աթոռոյն, ամս 18 ի վարչութեան Սիւնհոդոսին, կալով երբեմն եւ յաջորդ երեւանեան թեմի եւ ի Տաթեւ եւ այլուր. պարապեալ է եւ ի գրաւորականս, առանձինն խնամով ի հետազօտել զբեւեռածեւ արձանագրութիւնս կողմանց Այրարատեայ եւ Սիւնեաց, առաւել քան զքսան հրատարակելով յԱրարատ օրագրի էջմիածնի, եւ առաքեալ առ գիտնականս

ազգայինս եւ արեւմտեայս ի վերծանութիւն եւ ի թարգմանութիւն նոցին. զրեալ եւ ուրոյն ընդարձակ ծանօթութիւն զայնցանէ, որպէս եւ առ Հնաբանական ընկերութիւն Մոսկուայ, յոր սակս եւ անուանեցաւ նմին կաճառակից: Երեք եւս եղբարք նորին (Գաբրիէլ, Միքայէլ, Հայրապետ) յարքունի եւ ի սիւնհոդին պաշտաման կարգեալ էին. եւ տուն բնակութեան նոցին շինութեամբ եւ պարտիզօք յերեւանի կայ ի գեղջն (Նորս), յոր բերեալ է եւ ջուր ի վերուստ յառուէն եւ աղբիւր շինեալ» (էջ 484):

Այս տողերը արձանագրելու համար՝ Ալիշան առած է Մեսրոպ Եպս. ի հաւանութիւնը, որ չէ ուշացած՝ պատասխանել այսպէս. «Շատ գոհ եմ Ձեր սիրոյն, յարգանաց եւ համակրանաց մասին որ առ Ս. էջմիածինն եւ առ նուաստս...: Եթէ մեր ազգատոհմի ճիւղազրութիւնը գոնէ մասամբ բարեհաճիք տպագրելու Սիսականի մէջ, մեծ պատիւ կը համարիմ, ըստ որում մեծահամբաւ Հ. Ալիշանի գրուածքի մէջ կը կարդան ցանկացողք, եւ ո՛չ հասարակ մարդոյ գրուածքի մէջ» (10 Մարտ 1892):

Նամակներու բնագիրները հրատարակած ատեն՝ տուած ենք կարգ մը անհրաժեշտ լուսաբանութիւններ, խուսափելով բռնազբօսիկ մանրամասնութիւններէ, վստահ ըլլալով որ այս նիւթերով զբաղող անձեր՝ քաջածանօթ են նման տեղեկութիւններու:

Հ. ՍԱՀԱԿ ԺԵՄՃԵՄԵԱՆ

1

Գերապատիւ Նդրայր ի Քրիստոս

Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշանեան

ՁԶեր մտաց քաղցր պտուղս՝ զգրական երկասիրութիւնսդ ասեմ, զանուանեալս Յուշիկք Հայրենեաց եւ Նուազք մտաւորապէս վայելելով, յիրաւի զուարճանան եւ բերկրին սիրտ իմ եւ հոգի, վասնզի զհամ եւ հոտ քաղցրիկ Հայրենեաց բուրեն, եւ միանգամայն լի են հոգեխառն զգացմամբ, ուստի եւ գովութեան եւ գոհութեան արժանի յո՛յժ յո՛յժ: Գիտեմ, այո՛, զի գեղեցիկ վաստակք Ձեր ի բիւրաւոր բերանոց գրաւեալ են զգովեստ, քանզի եւ արժանի իսկ են. սակայն եւ ես չզլանամ զհամակրութեան իմոյ յարգանս եւ զապացոյցս հատուցանել մեծաշնայաշխատասիրութեանդ, եւ ահա՛ այս է:

Ըստ որում ցանկալի է ինձ ունել գծանօթութիւն զգրական վաստակոց ներկայ եւ ապագայ մեծահամբաւ Միաբանութեանդ Ս. Ղազարու

վանիցդ, որք երբեմն (յամէն 1700 ց1850) զմեծավաստակ թարգմանչաց մերոց Չորրորդ դարու զաշխատութիւն եւ զպատիւ յանձին տանէին, եւ իրաւամբ զփառս թարգմանչաց Հայոց վայելէին ի Հայոց վասն որոյ խնդրեմ տնօրինել առաքել առ իս զպատկերացոյցս մտաց այնր պատկառելի Միաբանութեան, զամսատետրակս ասեմ համբաւաւոր աշխարհահռչակ Բազմավէպ լրագրոյ, սկսեալ ի Յունվար ամսոյ տարւոյս ցվերջն, եւ այնուհետեւ ամ ըստ ամէ շարունակ, զորոյ զտարեկան գինն ունիմ ամենայն շնորհակալութեամբ վճարել ի ժամանակին, ըստ հրահանգութեան Զերոյ:

Պատուական Եղբայր.

Ի քանի ամաց հետէ ամենայն հետաքրքրութեամբ ժողովելով զգրաւոր եւ զբանաւոր մանրամասն տեղեկութիւնս ի պատրաստել զԳաւառացոյց Նախիջեւանայ, այն է ստորագրութիւն Նախիջեւանայ գաւառին, յորում եւ Երնջակ եւ Գողթն եւ Վայոց-Ձոր: Եւ գաւառագրութեանս այսմիկ կարի յոյժ օժանդակ կարէ լինել եւ այն Յիշատակարան Հայոց աշխարհի եւ վանօրէից, զոր Միքայէլ Կթղս. Սեբաստացի, յամին 1563, ընդ ձեռն Աբգար դեսպանի իւրոյ առաքեալ է առ Պիոս Դ. Պապն Հռոմայ: Որպէս եւ մեծավաստակ արժանայիշատակ Հայր Միքայէլ Վրդ. Զամչեան ի Պատմութեան Հայոց, Հատոր Գ., Գիրք Զ., գլուխ ԺԱ., յերես 519 եւ 520՝ գրէ ի դիմաց Միքայէլ Կթղս.ի առ Պիոս Պապն թէ՛ «Յանձն արարաք Աբգարու դեսպանին մերոյ տանիլ առ Սրբութիւնդ միւռոն, խաչ ոսկի, մատանի օրհնեալ եւ զնշարս Թէոդորոսի վկային, եւ գիր ծանօթութեան տեղեաց եւ վանօրէից բովանդակ տանս Հայաստանեայց»: Եւ այս ծանօթութեան գրովս, յամին 1611, լատին կրօնաւորք Գուլիէլմօս եւ Արքանճէլի՝ գտանէին զմասունս սրբոց ի վանօրայս Հայաստանի, որպէս ասէ նոյն Զամչեան, Հատոր Գ., յերես 568:

Արդ, հաւաստի եմ թէ այն Յիշատակարան Միքայէլ Կաթողիկոսի՝ նոյն իսկ հայերէնն, կամ լատիներէն թարգմանութիւն նորին, գտանիցի ի մեծահամբաւ գրադարանի վանիցդ Ս. Ղազարու, որպէս եւ ակնարկէ բանն Բազմավէպ ամսագրոյն, 1862 ամի, յերես 288, որ ասէ. «Միքայէլ Կաթողիկոս ունի գրեալ թուղթք երկու առ Սուրբ Աթոռն (Հռոմայ), որոց լատին թարգմանութիւնք եւեթ գտանին արդ»: Ուստի, թախանձագինս խնդրեմ յեղբայրութենէ Զերմէ, աշխատ կալեալ՝ տալ գտանել զայն Յիշատակարան եւ առաքել առ իս, եթէ հնա՛ր է զհայերէն թարգմանութիւնն. իսկ թէ միայն լատիներէնն գտանի, տալ թարգմանել եւ առաքել միմիայն զթարգմանութիւն այնց տեղեաց եւ վանօրէից, որք գտանին ի Նախիջեւանայ գաւառի, ընդ նմին եւ Գողթան, Երնջակայ եւ Վայոց-Ձորոյ, ըստ ցուցման բազմարդին Հ. Ղուկաս Վրդ.ի Ինճիճեան, ի Ստորագրութեամ Հիմ եւ նոր Հայաստանեայց, եւ ըստ վերջնութեւ ցուցակի գիւղօրէից իւրաքանչիւր

գաւառաց Սիւնեաց՝ որ ի Պատմութեան Ստեփաննոս Եպս.ի Օրբէլեան, որպէսզի այնու ծանօթութեան գրով հնա՛ր լիցի ինձ հաւատեալ իմանալ թէ՛ այս ինչ վանք (որ այժմ աւերակ կամ կիսաւեր գտանի), ե՞րբ եւ յումմէ՞ շինեալ է, եւ յո՞յր անուն. նմանապէս եւ գիւղ, կամուրջ, եւն.՝, ըստ որում բազմաց վանօրէից շինութեան արձանագիր անհետացեալ է ի պատճառս քայքայմանն: Մանաւանդ զի անօրէն Պարսիկք ո՛չ շատացեալ բռնի անուանափոխութեամբ բազմաթիւ Հայոց՝ հանելով ի հաւատոց, խորամանկութեամբ իմն փոփոխեալ են նա՛եւ զանուանս վանօրէից, գիւղօրէից եւ համարեա՛ ամենայն նշանաւոր շինուածոց, որպէս ի ժամանակին ունին ընթերցողք տեսանել ի Գաւառացոյցն մեր, զոր պատրաստեմք Աստուծով ի լոյս ընծայել յետ զթերութիւնսն լցուցանելոյ¹:

Գերապատիւ Եղբայրութեանդ նուիրելով Քրիստոսական զողջոյն եւ յարգանաց մեծարանս, մնամ

Ոոնար Հաղթարար
Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանց
Նախիջեւանցի

Ի 20 Մայիսի 1881

Ի Ս. Էջմիածին

1. Ալիշան 18 Օգոս. 1881ին կը պատասխանէ Մեսրոպ Եպ.ի. «Ողորեալ տեղեկացոյցդ Միքայէլ Կաթողիկոսի, առաքեալ առ քահանայապետն Հոռովմայ Պրոս Դ., մի ի ցանկալեաց է եւ մեր, եւ բարեբաստիկ համարէի զիս՝ եթէ գտեալ հաճէի զգեղեցիկ փափազ Ձեր. այլ ցարդ չէ երեւեալ խնդրեալն եւ խիթամ թէ անգիտ լիցի» (Շտ. 64): Կանխապէս այս նիւթը հետաքրքրած էր նաեւ Ալիշանը, որ 5 Մայիս 1886ին գրած է Հոռով, Հ. Եղուարդ Եպս. Հիւրմիւզեանի. «Ակն արկանելով յաւուրս յայստիկ ի Բայնայտի (Հտ. ԺԵ.) ընթերցայ ի նամակի Միքայէլ Կաթողիկոսի Հայոց առ Պրոս Դ. (1563), եթէ առաջէ նա առ պապն ընծայ՝ միւռոն, խաչ ոսկի եւն., եւս եւ զPagingam quoque omnium locorum ac monasteriorum cunctorum populorum nostrae nationis Armenorum. Փափագեմ գիտել թէ ընդօրինակող թղթոյդ գտեա՞լ իցէ եւ զայս պատճէն եւ որպիսի՞ ինչ իցէ, տեղագրութի՞ւն թէ աշխարհացոյց, որ եւ է՝ փափագելի է մեզ յոյժ: Ի նմին նամակի ասէ Կաթողիկոսն յղեալ եւ զպատճէն Դաշանց թղթոյն. քննելի է թէ զոցի՞ ի դիւանի տիեզերալոյս քաղաքիդ պատճէնք թղթոցդ եւ մի քանի Ալիշան: Հիւրմիւզեանի պատասխանը չունինք, սակայն ժխտական ըլլալու է, քանի Ալիշան ալ ժխտական պատասխանած է Մեսրոպ Եպս.ի: Յաջորդ տարիներուն, Մեսրոպ Եպս. կրկին ու կրկին անգամ կը դառնայ այս նիւթին, միշտ յոյսով որ Ալիշան գտած ըլլայ փնտռուածը, եւ միշտ ալ ժխտական պատասխան ընդունած է:

2

Բարձրապատիւ Հայր Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշանեան

Յիրաւի Ձեր վերջին նամակի պատասխանն բաւական յետաձգեցաւ, բայց պատճառն իմ պաշտօնական գործով յիշմիածնէն բացակայութիւնս էր, ոյր վասն եւ յուսամ ներողութեան հանդիպել:

Ձեր յանձնարարութեան համաձայն ի մատենադարանի Սրբոյ էջմիածնի գտի համարաւ 223 «Աւետարան երկաթազիր մեծադիր, գրեալ ի մագաղաթի, ի յիշատակ Բաղնայրի վանուց Սուրբ Աստուածածնի, (նորոգեալ ձեռամբ Պրն. Գրիգորի, ի յիշատակ մօրն Շնաֆորի եւ կենակցոյն Զուլունի. Առաջնորդ եւ հիմք Անի քաղաքի Պրն. Սաւրոս), չիք թրական գրչութեան» եւն.: Բացի տպագրեալ ցուցակի մէջ գրածէն՝ ուրիշ կարեւոր գիտելիք չունէր:

Եւ ընդ համարաւ 1296. «Մեկնութիւն Աւետարանին Ղուկասու, գրեալ ի մայրաքաղաքն Անի, յԱհարոն Վարդապետէ, ի թուին Հայոց ԶԽԱ, ունի գլխատակարան պատմութեան», որ համառօտի այսպէս. «Գրեցաւ մեկնութեան գիրս սուրբ Աւետարանիս յերզնկայ գաւառի, ի լեառն Դարանաղեաց, յԱնապատն սուրբ Լուսաւորչի. բայց ի թուին Հայոց ԶԽԱ, երբ այլազգի մահմետականք ասպատակեցին զքաղաքն Երզնկայ եւ բազում աշխարհականս եւ եկեղեցականս նահատակեցին, յայնժամ փախեան ամենեքեան եւ եկեալ հասին յԱնի քաղաքն, ուր եւ Ահարոն մականուն Գրիգոր Վարդապետս աւարտեցի (ասէ) զթերին սուրբ մեկնութեան գրոցս» եւն.: Այսչափ էր միայն պատմութիւն Յիշատակարանին, որ ահա՛ օրինակելով ուղարկեցի ի գիտութիւն Ձեր:

Անուանակիցն իմ, բարձրապատիւ Հայր Մեսրոպ Վրդ. Ճերմակեան, նախածանօթ Ձեզ, այսր առ մեզ լինելով այժմ, ամենայն սիրով եւ յարգանօք ողջունէ զՁեզ. ընդ որում ի միասին յերեկ յՕշական գտանէաք, սուրբ Թարգմանչի խնկելի դամբարանն համբուրելոյ եւ նորաչէն Սուրբ Մեսրոպը եկեղեցին տեսանելոյ պատճառաւ:

Ահա ուղարկեցի Բազմավէպ հանդիսարանի տարեկան շրջանի գին չորս ռուբլի ռուսաց դրամն, զոր խնդրեմ առաքել ի խմբագրատուն Բազմավիպին²:

ԶՁեզ միշտ յարգող
Մեսրոպը Նպս. Սմբատեան

ի 25 Օգոստոսի 1882 ամի

ի Ս. Էջմիածին

2. Այս նամակը գրուած է քարտուղարի մը կողմէ, եւ միայն ստորագրութիւնը «ԶՁեզ միշտ յարգող...» ինքնագիր է:

3

Գերապատիւ Եղբայր³

Յիրաւի սգալի եղեւ մեզ եւ ընդհանուր Հայ ազգին մահ արժանայիշատակ Ներսէս Պատրիարքի, որ եւ Ներսէս Զ. ընտրեալ Կաթողիկոսի: Սակայն ի յոյսն ամենից յուսացեալ՝ սպասեմք Տեառն այցելութեան, ի շնորհել մեզ հովիւ քաջ եւ բարի ի մխիթարութիւն անտէրունջ ազգիս:

Ըստ յանձնարարութեան հոգելոյս Պատրիարքին՝ ընդօրինակեալ ի ձեռագիր մատենից Գրատան Մայր Աթոռոյս զՅիշատակարանս յառաջնութիւն նուագի, առաքեցի առ նա թուով 10ն. իսկ այժմ արտագրեալ 17 գրեանց Յիշատակարանս, այն ինչ ունէի առաքել առ հոգելոյս Պատրիարքն, լսելի եղեւ բոթ մահու նորա, զորս ըստ պահանջման Ձերոյ՝ ահա՛ առաքեմ առ Ձեզ, ի նիւթ գրաւոր վաստակոցդ: Իսկ մնացեալ 17 ձեռագրոց 6ն՝ չունին Յիշատակարան, այլ միայն քանի բառիւք աւարտին: զոր օրինակ ընդ համարօք 1596, 1614, 1619, 1995, 2022 եւ 2110 գրեանց Յիշատակարանքն են միայն այսքան. «Գրեցաւ գիրս ի թուին ՌՃԺԳ եւն»: Իսկ մնացեալ 11 ձեռագրոց Յիշատակարանն ունիմ հետզհետէ արտագրել եւ առաքել առ Ձեզ, որք են մեծադիր ձառընտիրք եւ Մեկնութիւն Սաղմոսացն. միայն թէ այժմ ի ձմեռան անհնար է ի Գրատան մնալ եւ պարապիլ:

Անուանակից իմ եւ հոգեւոր եղբայր ձերմակեան Վրդ.ն, յամոց հետէ գտանի ի Դավրէժ քաղաքի, պաշտամամբ Առաջնորդութեան Ատրպատականի:

Ստուգեցից եւ զստուգեալն առաքեցից առ Ձեզ զՅիշատակարանաց սխալանս՝ որ ընդ համարօք 227, 149 եւ 360, Աստուածաշնչին եւ Աւետարանաց: Միայն զայս ասեմ, թէ աշխատեմ զարտագրելիսն խիստ զգուշութեամբ եւ կրկնակրկին նկատմամբ եւ ընթերցմամբ օրինակել, զի մի՛ կրկին ստուգութեան պարտաւորեցայց դիմել:

3. Այս նամակը պատասխանն է Ալիշանի 4 Դեկտ. 1884 թուակիր նամակին (Շտ. 89-90), որ Ալիշան նախ կը յայտնէ իր ցաւակցութիւնը Ներսէս Պատրիարքի եւ ընտրեալ Կաթողիկոսի վախճանելուն առիթով, ապա կը գրէ. «Սրբազան իմն պարոս երախտեաց ազդէ ինձ՝ յիշեցուցանել Սրբութեանդ, զի իբրեւ կտակաւ խոստացեալ էր ինձ (Ներսէս Պատրիարքն) քառասնիւ չափ Յիշատակարանս ձեռագրաց Մատենադարանի Աթոռոյդ, պիտանիս վասն տեղագրութեան իմոյ Աշխարհաց Հայոց, եւ առաքեաց իսկ մասն մի փոքր, ութ կամ տասն, յուսացեալ ընդ հուպ տալ բերել եւ զայլսն»:

ի գրութեան Ձեր յիշեալ եւ թղթաբերաւ առաքեալ առանձին տպա-
գրեալ դրուագն՝ չէր ի միջի ծրարին⁴:

Ձեզ խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանց

20 Դեկտեմբեր 1884

Ս. Էջմիածին

4

Գերապատիւ Տէ՛ր

Ի յաւելուած անցելոյ նամակիս փութամ ապահովս առնել զՁեզ, զի
ընկալայ զի նուէր առաքեալն ձեր Դրուագ բանի աշխատասիրութեան
Ձերոյ, այն որ զհռչակաւոր վանս Սկեւռայ ներկայացուցանէ տեսո-
ղաց, յորում եւ զմեծահամբաւ Արքեպիսկոպոսն Տարսոնի զԼամբրոն-
եանն ներսէս, զոր հաճութեամբ սրտի ընթերցեալ ծանեայ, թէ աշխա-
տասիրեալն Ձեր «Աշխարհագրութիւն Կիլիկիոյ», ո՛րքան եւ ո՛րպէս
արժանաւոր եւ կարեւոր գործոց եւ տեղեկութեանց ունի լինիլ քարոզ
եւ հրապարակիչ ընդ ամենայն աշխարհ⁵:

Խնդրեմ, եթէ այդք առ ձեզ գտանի բազմամուտ հնազէտ Հ.
Բարսեղ Վրդ.ն Սարգսեան, մատուցանել նմին զիմ լիովի գոհունա-
կութիւնս եւ զսրտեռանդն մեծարանս, վասն ա՛յնպէս գիտութեամբ եւ
ա՛յնչափ փաստիւք պաշտպանելոյ զգոյութիւն եւ զօրութիւն նախնի
թագաւորաց մերոց եւ նահապետաց՝ համայն Խորենեան Պատմագրու-
թեան, ընդդէմ օտարաց եւ օտարամոլ Հայոց. զոր ես եւ ամենայն
Միաբանութիւն Մայրավանիցս՝ գոհութեամբ սրտի ընթեռնումք ի
Բազմավէպ հանդիսարանի Ուխտիդ⁶:

Տպարանական ժողովն Ս. Էջմիածնի առաքեաց զՊատմագրութիւն
Առաքել Վրդ.ի Դավրիժեցւոյ առ տպարանապետն վանիցդ եւ զապա-
հովագիրն ընկալաւ, եւ խոստանայ ի յայսմհետէ տպագրելի գրոց զմի

4. Միսուանի տպագրութիւնը սկսելէ առաջ, իբր առհաւատչեայ եւ ծանուցումն, առան-
ձին պրակով մը հրատարակուած է Միսուանէն «Դրուագ» մը, ուր զետեղուած է 1193
թուականի Սկեւռայի Աւետարանէն բազմազոյն խորանի մը նմանահանութիւնը:
Ասկէ օրինակ մը ղրկուած է Մեսրոպ Եպս.ի, որ յաջորդ նամակով կ'իմացնէ ստացած
ըլաւը:

5. Տե՛ս նախորդ ծանօթութիւնը:

6. Հ. Բարսեղ Սարգսեան Տեսութիւն Մարիքասեան աւանդութեան ըստ Մովսէս Խորե-
նացւոյ խորագրով յօդուածաշարք մը հրատարակած է Բազմավէպի մէջ, 1883 (էջ 54)
- 1885 (էջ 113) տարիներուն:

մի օրինակս առաքել, յուսով փոխանակութեան ընդ նոյնպիսեաց տպագրելոց ի վանսդ:

Ահա առաքեցի զտասներկու բուբլի թղթադրամ ռուսաց, ի գին 1885 այսր ամի Բազմալէպ հանդիսարանի, յանուն իմ եւ ներսէս եւ Ստեփաննոս Գեր. Եպս.աց:

Զվերջին նամակ Զեր հանդերձ երփներանգ խորանաւ Աւետարանին ներսիս Լամբրոնացւոյն՝ ընկալայ մեծաւ գոռնակութեամբ, եւ ներկայացուցի ի տես ամենից, ե՛ւ ռուսացչաց ե՛ւ ռուսանողաց ձեմարանի Մայր Աթոռոյս, որպէս եւ գԴրուազն բանի: Ընդ որ յոյժ հաւան գտան. եւ յիրաւի գեղեցիկ էր նկարն եւ ընտիր գոյն գեղողցն: Բայց քան զայն գեղեցկագոյն եւ ընտրելագոյն նկարք եւ զարդք ընտիր ընտիր մագաղաթեայ Աւետարանաց եւ Աստուածաշունչ մատենից եւ այլոց, գտանին ի Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս, որք հիացուցանեն զտեսողս. բայց ափսոս՝ որ մնացեալ են յանյայտութեան՝:

Համաձայն նամակի Զեր՝ աշխատեցից որքան հնար է ընդ փոյթ օրինակել եւ առաքել զՅիշատակարանն ընդ 1654 համարաւ մատենին Պատմութեան Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ. իսկ զմնացեալսն հետըզհետէ, եթէ Տէր յարողեսցէ:

Զնոյն իղճ փափագ⁸ զգամբ եւ մեք՝ վասն չթողոյ զՄայր Աթոռն Հայաստանեայց Թափուր ի Հայրապետական Գահէ եւ Գահակալէ, ռուսի եւ Տեառն օժանդակութեամբ ունիմք ի 19-21 Ապրիլի տարւոյս ընտրել զարժանաւորն առ այն:

Մատուցանելով զյարգանաց իմոց եւ զհամակրանաց հաւաստիս առ Զեզ եւ առ ազգաշահ ձեռնարկութիւն Զեր գրաւոր, մնամ

Խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանց

ի 22 Յունվարի շնորհաւոր ամսոյ

1885 ամի

Ի Ս. Էջմիածին⁹

7. Այս հատուածը պատասխանն է Ալիշանի 20 Յունուար 1885 թուակիր նամակին՝ որ կ'ըսէ. «Առաքեցից այսոր եւ պատկեր մի գերփներանգ խորանի Աւետարանի, գրելոյ հրամանաւ ներսէս Լամբրոնացւոյ եւ եղբոր նորա Հեթմոյ, որ եւ այս մասն է երկասիրութեանս. անշուշտ գեղեցկագոյնք քան զայս պատկերք գտցին եւ բազմաթիւ Աւետարանս ի մեծ Մատենադարանիդ» (Շտ. 94):

8. Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի մահէն ետք (վիս. 6 Դեկտ. 1882), էջմիածնի Աթոռը մնացած էր Թափուր, որու համար Ալիշան գրած էր 20 Յունվ. 1885ին. «Փափագելով մեծագոյն ըղձիւք յարող եւ արժանաւոր ընտրութիւն մեծի Գլխոյն, եւ մի՛ եւս յերկարել զատարկութիւն Աթոռոյն, որ ստուերացս (°) ածէ պատուոյ համօրէն հայութեան» (Շտ. 95):

9. Ալիշան Մեսրոպ Եպս. ի նամակին վրայ նշանակած է նամակը ստացած ըլլալուն թուականը՝ «եհաս 21 Փետր.», ինչպէս նաեւ իր տուած պատասխանին թուականը՝ «Պիս. 4 Մարտ», որ կորսուած ըլլալու է, քանի չէ հրատարակուած Շտիկեանի կողմէ:

5

Գերապատիւ Հայր

Տէր Անուոյ Վարդապետ

Յիրաւի բազում յո՛յժ յետաճգեցաւ պատասխան վերջին նամակին Ձեր, հակառակ խոստմանս. բայց առիթք եւ հանգամանք ընդհառաջեալք յուսամ երկայնամիտս զՁեզ առնել մարթասցին. առիթք՝ որոց անհրաժեշտութիւն կարի կարեւոր, զուսումնարանական խնդիրն ասեմ Հայոցս ի Ռուսաստան, հրամանաւ կառավարութեան ի ճգնաժամն հասեալ, որոյ արդիւնք՝ փակումն ամենայն հոգեւոր-ազգային դպրոցաց մերոց, ի ցաւ սրտի ամենիցս. զորմէ յուսամ արդ լուեալ իցէք եւ ընդարձակագոյնս ընթերցեալ յազգային լրագիրս՝ եւ մանաւանդ յԱրարատ ամսագրի Մայր Աթոռոյս, յամսատետրակն Մարտի անցելոյ¹⁰:

Եւ երկրորդ՝ զընտրութիւն Ընդհանրական Հայրապետի ազգիս, որ կատարեցաւ ի Չարդ աւուր ներկայ Ապրիլ ամսոյս, ընտրութեամբ ի Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց, միաձայնութեամբ ընտրող ժողովոյն (որ բաղկանայր յ30 ձայնից, այն է՝ 30 պատգամաւորաց Հայոց Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի), Տ. Մելքիսեդէկ Արքեպս.ի, Առաջնորդին Հայոց Զմիւռնիոյ: Իսկ 16 ձայնից ընտրութեամբ պահեստի ի տեղակալի նորին (կանդիդատ)՝ Տ. Մակար Արքեպս.ի, Առաջնորդի Հայոց Նոր-Նախիջևանայ եւ Մոսկով-Պետրբուրգեան վիճակաց¹¹:

Թէեւ անազան, ահա առաքեցի զցանկ բովանդակութեան ժամանակագրութեան Սամուէլ Քհչ.ի Անեցւոյ, զրելոյ յամի Տեառն 1151 (թիւ Ո)¹², եւ զօրինակ պատմութեան Ռուբինեանց թագաւորաց, որ սկսանի ի Ռուբէն իշխանէ, յամի Տեառն 1080, եւ աւարտի Բ. Լեւոնիւ՝ յամին 1200¹³:

Գ. Լեւոն թագաւորի Հայոց, որդւոյ Հեթում թագաւորի, զպատկերն՝ եղելոյ ի կողս ձեռագիր մագաղաթեայ Աւետարանին, նուիրելոյ

10. Արարատի 1885ի Մարտ ամսուն թիւին մէջ, էջ 122-133, Պատասխամ Կովկաս լրագրի յօդուածիմ Հայոց Հոգ. ուսումնարանաց վերաբերութեամբ, յօդուածով՝ կը տրուին ընդարձակ լուսաբանութիւններ ակնարկուած հարցին նկատմամբ:

11. Մելքիսեդէկ Արքեպս. Մուրատեանի կաթողիկոսական ընտրութեան մանրամասնութիւնները տես՝ Արարատ, 1885, Ապրիլ ամիս, էջ 166-181:

12. Այս Համառոտ գրութիւնը, չորս էջ, կը պահուի Մատենադարանիս թիւ 2836 զրչագրին մէջ, «Համառոտ պատմութիւն թագաւորաց Կիլիկիոյ, Բաղեալ ի քրօմիկօմէ Սամուէլ Քահանայի Անեցւոյ, գրեալ յամի Տեառն 1151» վերնագրով: Միայն վերնագիրը Մեսրոպ Եպ.ի գրչութեամբ է, մնացածը օրինակուած է այլ գրչութեամբ:

13. «Պատմութիւն ազգաց Ռուբինեանց թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ» վերնագրով գրութիւնը, ընդ ամէնը 10 էջ, կը պահուի Մատենադարանիս թիւ 2836 զրչագրին մէջ: Մեծ մասով Մեսրոպ Եպ.ի գրչութեամբ է:

ի Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսի, յամին 1225, սանու իւրոյ յիշեալ Լեւոնի՝ ըստ Յիշատակարանին, լուսանկար մեքենայիւ (ընդ ձեռն Գանձակեցի լուսանկարիչ Յարութիւն Սարկաւազի), առեալ ճշդութեամբ ի բուն գաղափարէն, ահա՛ առաքեցի ըստ պահանջմանդ¹⁴։ Իսկական պատկերն նկարեալ է նուրբ ոսկւով եւ ընտիր դեղովք։ Այս պատկեր Լեւոնի եւ քանի տող Յիշատակարան Կոստանդին Կաթողիկոսի՝ են թերթք ձեռագիր Աւետարանին այնմիկ, զոր Հոգեւոյս Սարգիս Արքեպս. Զալալեանց բերեալ ի Նոր-Նախիջևանէ՝ թողեալ էր առ Հոգեորդին իւր Պր. Նիկողայոս Տէր Յակոբեանց, ի Տփլիս, յորմէ ի պահանջէն զԱւետարանն զայն՝ Երջանկայիշատակ Գէորգ Կաթողիկոսն, ստացաւ միայն զպատկերս եւ զՅիշատակարանս (գերկոսին թերթս Աւետարանին), որք եւ պահին ի թանգարանի։

Առաքեցի ի զարդ գրասենեկի Ձեր նաեւ զլուսանկար պատկերն նուաստութեանս։

Ըստ ցուցակին մատենից, առաքելոյ ի Հոգեւոյս Ներսէս Պատրիարքէն, մնան արտագրելի քանի գրոց Յիշատակարանք եւս, զորս ըստ ներելոյ ժամանակին եւ պաշտօնական զբաղանացս, աշխատեցից օրինակել հետզհետէ եւ առաքել առ Ձեզ։ Նմանապէս, զորս ի ձեռագիր մատենան Կարապետ Արքեպս. Տայոց, Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Զալալեանց եւ մեծահամբաւ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսի Այվազեանց՝ գտից, որք դեռ չեն մտեալք յընդհանուր ցուցակ գրոց Մատենադարանի Մայր Աթոռոյս՝ ըստ կարգին, եւ յաւելեալք են յաւուրս Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի¹⁵։

Խնդրեմ տալ առաքել առ իս զգրեանս Սմբատ Ա. ողբերգութիւն տպեալ ի Վենետիկ¹⁶, եւ Գիւտերուն պատմութիւնը ի Հնոց ց1854 ամս¹⁷

14. Սիսուանի մէջ չենք գտներ յիշուած պատկերին նմանահանութիւնը։

15. Էջմիածնի Մատենադարանի քսանութը ձեռագիրներու Յիշատակարանները յաջորդաբար Մեսրոպ Եպս. անձամբ օրինակած եւ Հասցուցած է Ալիշանի, որ 2A Փետր. 1888ին կը գրէ իր շնորհակալութիւնը. «Յոյժ հաճութեամբ շնորհ ունիմ խնամոց Սրբազանիդ եւ կրկնակի, զի որպէս փափաքէի՝ լիով ընդօրինակեալ են գրիչքն Յիշատակարանսն, առանց յաւաքելոյ... Պիտանագոյն ինձ եղեն Հինգ կամ վեց Յիշատակարանք, գրեալք ի Կիլիկիայ, յորոց կարէի նոր ինչ նշոյլ պատմական մուծանել ի Սիսուանի իմ՝ եթէ էր հասեալ ի ձեռս յառաջ քան զաւարտ տպագրութեան մատենին. այլ գուցէ հաւաքելով եւ զայս՝ գործեսցի դոքօք յաւելուած մի» (Շտ. 104)։ Այս Յիշատակարանները ամփոփուած են Մատենադարանիս 2844 համարին ներքեւ։

16. Սմբատ առաջին թարգմանութեան հեղինակն է Հ. Պետրոս Մինասեան, տպուած Վենետիկ 1845ին, ունի 157 էջ։

17. Գիւտերուն պատմութիւնը, որու հեղինակը կամ թարգմանիչը անյայտ է, տպուած է Վիեննա, 1854ին, ունի 67 էջ։

տպեալ ի Վեննայ, որոց զգինս շնորհակալութեամբ առաքեցից՝ յետ ստացման մատենիցն:

Խոնարհ աղօթակից Ձեր
Մեսրոպը Եպս. Սմբատեանց

յ30 Ապրիլի ց10 Մայիսի 1885¹⁸

6

Բագմարդիւն Քերթոյախայր աշխարհագրութեան Հայաստանի
եւ Հայակիլիկիա Սիսուանի
Տ. Ղեւոնդ Վարդապետ

Ընդ ի 18ն Հոկտեմբերի անցելոյ ամի նամակի Ձեր առաքեալ պատուական եւ առաջինն ի տեսակս իւր զՍիսուանն, Հարուստ նկարագիրն Հայակիլիկիոյ մերոյ, Հանդերձ ընտիր ընտիր քարտիզօքն եւ այլովք, Հազիւ ուրեմն ի 10ն ամսոյս, յՆրեւան քաղաքի, ընկալայ ի «Յոյս» (Նաղէժդա) անուանեալ ընկերութենէն, յանձնեալ նմա ի Շտերն ընկերութենէ ի Բաթում, եւ վճարեցի երկուց ընկերութեանց ի վարձ ճանապարհի, թէ՛ ի մաքա 18 ռուբլի դրամ, ըստ հաշուէցուցական երկոցունց ընկերութեանց, ուստի փութամ զստացմանէ հոչակաւորն Սիսուանայ հաղորդել Ձեզ ի միամտութիւն:

Լիովի գոհունակութեամբ մատուցանեմ մեծավաստակ Հօրդ զանչափ շնորհակալեացս հաւաստիս, վասն զչնչին վաստակ իմ մեծապէս վարձատրելոյ՝ դրոշմամբ անուան իմոյ յայն մեծահամբաւ երկասիրութեանդ, որ յիրաւի ըստ ամենայն մասանց արժանի է մեծամեծ գովեստից եւ դրուատեաց¹⁹:

18. Մեսրոպ Եպս. նամակին սկզբնաւորութեան իբր թուական նշանակած է «յ30 Ապրիլի 1885», իսկ նամակին աւարտին՝ «ց10 Մայիսի 1885»: Այլիւն ալ իր կարգին նշանակած է իր տուած պատասխանին թուականը՝ «Պտ. 8 Յունիս», որ կորսուած ըլլալու է: Առանձին քառաէջ թուղթի մը վրայ, Մեսրոպ Եպս. օրինակած է էջմիածնի ձեռագիրներէն թիւ 1765ի (ըստ նոր ցուցակի՝ 1801) խորագիրները եւ Յիշատակարանը, եւ այս նամակին հետ զրկած է Այլիւանի: Օրինակութեան աւարտին կայ սա գրութիւնը. «Ա՛յս է ահա 1765 թիւ Պիտոյից գրոց բովանդակութիւնը, զոր ճշդութեամբ օրինակեցի: Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանց, 27 Նոյեմբ. 1885»: Գրութիւնը կը պահուի Մատենադարանիս թիւ 2836 գրչազգրին մէջ:

19. Սիսուանի «Յառաջբան»ին մէջ Այլիւան շնորհակալութիւն կը յայտնէ իրեն օժանդակողներուն, որոնց ցանկին մէջ կը յիշէ «յատուկ եւս յիշատակաւ զայն՝ որ ընտրեալ յիւրայոցն ի բարձրագոյն գլուխ ազգի, ոչ կամեցաւ առնուլ յանձն, եւ եւս յոչ կամս հասարակաց՝ յանկարծուց եթող պարապ ի շարամէջ կաթողիկոսացն էջմիածնի, Պատրիարքն Ներսէս, որ յօժարութեամբ ետ ընդօրինակել ի մատենից

Ընդ այնքան գերազանց վարձատրութիւն Ձեր՝ ոչինչ իւրեւ հնա-
րաւորիմ փոխարինել, բայց եթէ յէջս ժամանակագրութեան իմոյ (ի
1800 ամէ) փառաւորս դրոշմել զանուն եւ զվաստակ մեծահամբաւ Քեր-
թողահօրդ աշխարհագրութեան Հայաստանի, ի ցոյց եւ ի տես ներկայ
եւ ապագայ Հայութեան: Վասնզի հրատարակութեամբ Սիսուանայ՝
բազմահարուստ շտեմարանին հայ աշխարհագրութեան արդարեւ կեն-
դանացուցիւ բարոյապէս յաչս Հայութեան եւ օտարաց՝ զայն ամենայն
գործս եւ գործողս, որք ի Հայակիլիկիայն գործեցան եւ գործեցին:

Կեցլի՛ք, Հա՛յր պատուական, յերջանիկ կեանս. կեցցեն եւ վաս-
տակը Ձեր յաւիտեան, ի փառս մեծավաստակ անուանդ եւ սիրեցեալն
Ձեր ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ:

Ամենայն յարգանօք առ Ձեզ լինելով միշտ՝

Մնամ խոնարհ. աղօթակից
Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանց

Ի 12 Փետրուարի 1886

Ի Ս. Էջմիածին²⁰

7

Գերապատիւ Հայր:

Բերկրութեամբ սրտի ընկալեալ զպատուական նամակ մեծավա-
ստակ Հօրդ, եւ այն ինչ ընթերցայ գտրտմեցուցիչն սրտի Ձերոյ զբան՝
տրտմեցայ եւ ես ո՛չ սակաւ, այն զի նախ վիշտ յայտնէք վասն այն-
չափ ծախուք ի ձեռս բերելոյ իմ զթանկագինն Սիսուան յընկերակ-
ցութեանց անտի Շտէրն եւ Նադէժդայ անուանելոց: Առ այս ապահո-
վեմ զՁեզ գրութեամբս թէ՛ Սիսուանն այնքան սիրելի եւ թանգագին
է ինձ՝ մինչեւ ո՛չ միայն զայնքան ծախսն (20 ռուբլին) առ ոչինչ
համարել առ նովաւ, այլ եւ եթէ զբառապատիկն հանդիպէր, մանաւանդ
սիրելազոյն քան զամենայն է ընծայաբերութիւն Ձեր:

մեծի աթոռոյն՝ յոր ընծայեալն էր, յիշատակարանս ինչ պիտանիս ի ծանօթութիւն
տեղեաց եւ անձանց ոմանց Սիսուանեայց. եւ թէպէտ անկատար մնաց խնդիրն ըստ
կենաց նորին, հարկադրէ ինձ հատուցանել զբրախտիս առ կամակատար իւր Գերա-
պատիւ եպիսկոպոս Մեսրոպ Սմբատեանց, որ ազնուապէս եւ իւրով ձեռին վա-
ստակաւ լցոյց ըստ կարի՝ զնորայն եւ զիմ փափագ՝ (էջ ժա):

20. Այլիւս այս նամակին պատասխանած է 20 Մարտ 1886ին, որու բովանդակութիւնը
կարելի է գուշակել Մեսրոպ Եպս. ի 1 Մայիս 1886 թուակիր նամակէն:

Եւ երկրորդ բան տրամեցուցիչ այն՝ թէ զհրատարակութիւն Սիսուանայ ի տաճկահայա արգելեալ է գրաքննութիւնն Օսմանեան պետութեան, որպէս եւ Հայ լրագիրք գլոխեցին: Առ այս հաւատամ եւ գիտեմ թէ Գերապատիւ Պատրիարքն Հայոց Տաճկաստանի, ի սէր եւ ի յարգանս մեծահամբաւ անուան եւ աշխատասիրութեան Զերոյ, կարէ ընդ փոյթ միջնորդութեամբ իւրով լուծել ի կապանաց զտարապարտուց արգելեալն Սիսուան:

Առ գրական պահանջ Զեր յայտնեմ, թէ յիրաւի զարնանային քաղցրաշունչ ողն հայածեսաց ի սենեկաց Գրադարանի Մայր Աթոռոյս զսառնամանեաց ցրտութիւնն, եւ աշխատութեան իսկ են աւուրք ի Գրադարանի անդ, ի քաղել զազգի ազգի եւ զգունագոյն ծաղիկս յանուշահոտ ծաղկանոցաց եւ ի բուրաստանաց նախնեաց, ի մատենագրութեանց ասեմ սուրբ Հարց Եկեղեցւոյ, ըստ օրինակի ժրջան մեղուաց, առ ի կազմել, պատրաստել զընտիր մեղր ի վայելս ցանկացողաց: (Որպէս եւ Վեհափառ Հայրապետս մեր խորհի, խօսի եւ տնօրինել ցանկայ ուսումնական ժողովով, բաղկացելոյ ի բանիմաց Հոգեւորականաց Մայր Աթոռոյս, տալ հետազօտել զամենայն ձեռագիր մատենան Գրադարանին, եւ ի լոյս հրատարակել տպագրութեամբ՝ զոր ինչ կարեւոր գրուածք իցէն ի նոսին, ի նիւթ պատմութեան եւ կրօնագիտութեան)²¹:

Բայց սակայն Գրադարանապետ մեր եւ պատուական եղբայր հոգեւոր, Գերապատիւ Ներսէս Եպս. Վաղարշապատեցի, գոյով ծանրաբեռնեալ այլեւայլ պաշտամամբ, այն է զանձապահութեան Մայր Աթոռոյս, որ ծանրագոյնն է ի պաշտօնն՝ դրամական հաշուապահութեամբն եւ անդամութեան Սինօղի, եւն., դժուարանայ փոյթ ընդ փոյթ կատարել զխնդիր իմ ի պահանջելս զո'րպիսի եւ իցէ մատենան: (Զասեմ թէ փոքր մի ե'ւ ծոյլ է ե'ւ անաշխոյժ ի Գրադարանապետութեան պաշտօնի, մինչեւ հազիւ հազ, ակամայ եւ մեծ դժուարութեամբ տանել զնա ի Գրադարանն, եւ այն՝ յետ բազում խնդրանաց. ըստ պօլսեցւոց՝ Բամբասանք չէ, բանն ասանկ է):

Վերջապէս յայսոսիկ աւուրս հազիւ ուրեմն ընկալեալ ի Գրադարանապետէ անտի զցուցեալն Զեր մատենան Յովհաննու Տարօնեցւոյ Պատմութիւն Բազրատունեաց, ընդ համարիւ տպագրեալ ցուցակի գրոց Մատենադարանին 1675, իսկ ըստ յաւելեալ ձեռագիր ցուցակին 1717, օրինակեցի եւ օրինակել ետու զցանկալին Զեր զՊատմութիւնն

21. Ալիշան 14 Յունիս 1886ին պատասխանելով Մեսրոպ Եպս.ի, կը յայտնէ իր գոհունակութիւնը. «Մեծ խնդութիւն է ինձ իղձ (°) եւ մանաւանդ կամք Վեհափառ Տեառն, տպագրութեամբ հրատարակելոյ զհետաքննագոյնս համբարելոցն ի հարուստ Մատենադարանիդ հայկական ձեռագրաց, եւ եթէ յընտրութիւն նոցին հաճեցի հարցանել զգրողս՝ այն առ որ գրեմս՝ եղէց խորհրդակից» (Շտ. 107):

Բազրատունեաց, եւս եւ զբովանդակ այլեւայլ գրուածոցն ի նմին մատենի սկզբնաւորութիւնս, ի տեղեկութիւն Զեր, զոր եւ ահա ընդ այսմ առաքեմ²²:

Յիշատակարան գրչութեանն չգտաւ ի նմին, բայց ի հասարակ եւ տձեւ գրչութեանն երեւի լինել ժՆ. կամ ժԷ. դարու գործ, տգէտ արտագրողի ուրումն:

Մնամ խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանց

Ի 16 Մայիսի 1886 ամին

Ի Ս. Էջմիածին²³

8

Մեծախամբաւ բազմավաստակ

Ժիր մշակ Հայկական գրականութեան

Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշան

Շա՛տ ու շատ սիրով եւ բերկրութեամբ սրտի, ցանկալով ունել Զեր աշխատասիրած եթէ հնար է բոլոր գրքերը, եւ մանաւանդ այս վերջին ծանրակշիռ երկասիրութիւնն՝ ըստ յայտարարութեան վարչութեան Մխիթարեան տպարանին Սուրբ Ղազարու վանաց (5 Յունուար 1889). ահա ուղարկեցի մի հարիւր բուլղի ոռւսաց թղթադրամ, եւ խնդրեմ տալ առաքել յանուն իմ հինգ օրինակ Արարատ աշխարհի տեղագրութիւնէն, առ իւրաքանչիւր 50 Ֆրանկ (20 մնթ.) հաշուեալ ըստ յայտարարութեան, յորոց մին ինձ համար, իսկ չորսն խնդրող բարեկամաց համար:

Ուրախ եմ որ Տեղագրութեամբն՝ առաւել եւս կը ճոխացնեմ Նախիջեւանայ Գաւառացոյցս, ըստ որում հաւատամ որ տեղագրիդ մէջ ամէն կարեւոր տեղեկութիւնք լիուլի կը գտնեմ:

Կը յիշէ Զեր Եղբայրութիւնն, որ յամի 1881 խնդրել էի վանիցդ Գրադարանի մէջ կամ Հոսմայ Բահանայապետի Գրադարանի մէջ գտնել

22. Յիշուած ընգօրինակութիւնը, ընդ ամէնը 16 էջ, որու առաջին երկու եւ վերջին չորս էջերը կատարուած են Մեսրոպ Եպս.ի գրչութեամբ, կը պահուի Մատենադարանիս 2836 համարին ներքեւ, եւ ունի սա խորագիրը. Յովհաննու Տաթևեցոյ Պատմութիւն Բագրատունեաց, ըստ տպագրեալ ցուցակին ընդ համարն 1675, իսկ ըստ մօր ցուցակին՝ ընդ համարն 1717: Վերջաւորութեան կայ սա ծանօթութիւնը. «Զունի ի վերջն Յիշատակարան գիրքս այս. Մեսրոպ Եպս.»:

23. Մեսրոպ Եպս.ի այս նամակը (1 Մայիս 1886), գետեղուած էր վերոյիշեալ Յովհաննու Տաթևեցոյ Պատմութիւն Բագրատունեաց (ձեռ. թիւ 2836)ի աւարտին, որմէ բաժնելով՝ փոխադրեցինք Ալիշանի դիւանը:

տալ Միքայել Կաթողիկոսի առ Պիոս Դ. Պապն Հռոմայ, յամին 1563 ուղարկած տեղագրական յիշատակարանն, ուր Հայաստանի ամէն վանք ստորագրուած են եղել. ըստ ասութեան Միքայել Վրդ.ի Չամչեան, Հատոր Գ., յերես 519, 520 եւ 568, եւ ըստ Բազմավիպին 1862, յերես 288. եւս եւ ըստ Զեր ասութեան Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Հատոր Ա., յերես 529: Այն Յիշատակարանի համար Դուռք գրել էիք թէ յիշեալ Գրադարանաց մէջ չգտնուեցաւ²⁴:

Այժմ մի նոր խնդիր առաջարկեմ Զեր Եղբայրութեանն, որ դարձեալ Նախիջևանայ գաւառացոյցի կարեւորութեան համար է, եւ այս է խնդիրս: Մեծավաստակ Հայր Ղուկաս Վրդ.ի Ինճիքեան աշխատասիրութեան մէջ, Աշխարհագրութիւն Հորից մասանց աշխարհի, մասն Ա., Ասիա, Հատոր Ա., յամի Տեառն 1806, ի Վէնէտիկ (որ եւ Նոր-Հայաստան), շատ անգամ տեղեկութիւնք առնուած են վերջին դարերի օտարագգի աշխարհագրերից եւ ճանապարհորդների գրուածքներից, զոր օրինակ՝ յերես 254, 256 եւն. ասէ թէ «Շարտին ճանապարհորդ (յամսն 1671 ց1673) գրէ այսպէս». յերես 141, 259 եւն. գրէ թէ «Ճիւհաննիւմայն այսպէս ասէ...». յերես 266, 272 եւն. գրէ թէ «Բիաթիպ Զէլէպին ըստ այսմ ասէ...»:

Ըստ վերոյ գրելոյն, ըստ որում յիշեալ ճանապարհորդաց՝ Շարտինի, Ճիւհաննիւմայն եւ Բիաթիպ Զէլէպիի գրուածքներն գտնվում են Սուրբ Ղազարու վանացդ գրադարանի մէջ. ուստի խնդրեմ նեղութիւն յանձն առնել, օրինակել միմիայն Նախիջևանայ գաւառին վերաբերեալ գրուածքներն, եթէ արժանի ուշադրութեան տեղեկութիւնք կ'լինին, այն է՝ յայտնող անուան եւ թուականի շինութեան եւ նորոգութեան, եւս եւ շինողի եւ նորոգողի այս ինչ եւ այն ինչ քաղաքի եւ գիւղի կամ վանքի եւ եկեղեցւոյ եւն.: Վասնզի շատ գիւղեր եւ վանքեր աւերված են համարեալ վերջին դարերումն 1600-1800:

Իսկ Նախիջևանայ գաւառն ասելով՝ կամիմ ասել.

1. Շարուր գաւառիկն, սկսած Սարդարակ գիւղիցն.
2. Դարալագազ գաւառիկն, սկսած Չանաղչի գիւղիցն եւ Հողոցիմ գիւղիցն (Եայլի առ եզերք Արբայ գետոյն Վայոց-Ձորոյ, ըստ Օրբէլեան Պատմութեան).
3. Նախիջևանայ գաւառիկն (Զահուկ եւ Շահապունիք) սկսած Երասխից.
4. Երնջակ գաւառիկն, սկսած Երասխից ցՇահկերտն աւան (Ղազանչի).
5. Գողթն գաւառիկն, սկսած Երասխից ցԳողթնեաց լերինքն (Գարուայ լեռն) ցԲիստ եւ Մեսրովրավան գիւղերն:

24. Տե՛ս վերեւ, ծանօթութիւն թիւ 1:

Եթէ խնդրածս տեղեկութեանց ստորագրութեան համար գրադրի վարձ հարկաւորի, պատրաստ եմ ամենայն ուղարկութեամբ եւ շնորհակալութեամբ հատուցանել:

Բազմավէպն ամսատետրի վերածեալ՝ ստացայ. բայց թերի եւ անսկիզբն լինելով՝ (յ33 երեսէն եւ երկու տպագրական թերթ) չկարացի իմանալ թէ ո՞ր ամսատետրն էր: Խնդրեմ տպարանական վարչութեան ազդել որ ուղղէ սխալն, ամսատետրի առաջին տպագրական թերթն ուղարկելով (1էն ց33):

Ազգային լրագիրներէն իմանալով որ Զեր յիսնամեայ վարդապետութեան եւ գրաւոր աշխատարկութեան յորելեանը պէտք է տօնէր միաբանական եղբայրութիւնը Ս. Ղազարու վանաց, ըստ այնմ եւ ես ցանկալով պատուել զՁեզ եւ զԶեր բազմարդիւն յիսնամեակը՝ գրեցի եւ ուղարկեցի այս ուղերձը²⁵, զոր խնդրեմ իբրեւ եղբայրական յարգանաց նուէր՝ սիրով ընդունել, թէեւ ըստ Տրդ տան գրուածոյս «Ի վարձ տալ աշխատութեանդ՝ զանձուց պէտք են մեծագին, եւ պատմութեանց յէջն դրոշմել՝ զանուն, զվաստակ քո անգին»:

Աղօթակից Զեզ

Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանց

Ի 16 Մարտի 1889 ամի,
ի Բաղաբն Շամալի²⁶

9

Գերապատիւ Եղբայր

Է. Ղեւոնդ Վարդապետ

Զեր ի 11 Մայիսի գրած նամակի հետ ստացայ եւ ֆրանսերէն հատուածն Շարտէնի եւ տաճկերէն գրուածն Բեաթիպ-Չէլէպիի, զորս

25. Յիշուած «Ուղերձ»ը չենք գտներ Ալիշանի Դիւանին մէջ: Ալիշան 4 Ապրիլ 1889 թուակիր նամակով կը գրէ Մեսրոպ Եպս. Ի. «Շնորհակալութենէ շատ աւելի պատկառանքս եւ ամաչելս այդ անակնկալ, գեղեցիկ եւ մտերմական քերթուածոյդ համար, որ ի վեր է քան զիմ արժանիս, եւ որ առաջին եղաւ ողջունելու զիս՝ առթիւ յորեւիցի» (Շտ. 128): Իսկ 1 Յուլիս 1890ին, Ալիշան իմացնելով Մեսրոպ Եպս. Ի թէ Ս. Ղազարի մէջ կատարուած է իր քահանայութեան յիսնամեայ յորելեանը, կ'աւելցնէ. «Տէրութեանդ տարւով յառաջ նուիրեալ պատուական Ուղերձդ, անգրանիկ ամենայն ուղերձից, նախադասուեցաւ անոնց մէջ, եւ իբրեւ յաւուր պատշաճի կրկին զշնորհակալութիւնս» (Շտ. 160):

26. Ինչպէս շեշտէն կը հասկցուի, Մեսրոպ Եպս. այս նամակը գրած է քարտուղարի ձեռքով եւ գրչութեամբ, որու ստորագրած է «Աղօթակից ձեզ...»: Ասոր Ալիշան պատասխանած է երկու նամակով, 1 Մարտ եւ 11 Մայիս 1889 թուակիր, դրկելով Մեսրոպ Եպս. Ի խնդրած գրաւոր ընդօրինակութիւնները:

ուղարկեցի Բագու թարգմանելու, աստ թարգմանող չլինելու պատճառաւ. որոց մասին շնորհակալութիւնս յայտնելով՝ խնդրեմ նեղութիւն չլրել յիշեալ ճանապարհորդաց միւս մասերն օրինակել տալու, քանի որ, ինչպէս կը գրէք, միայն ճանապարհի գիծը բռնած՝ անցել զնացել են:

Երանի՛ թէ կարողանայիք գտնել Երեմիա Ձէլէպու Տեղացոյցն վանօրէից Հայոց, եւ Ոսկան Վարդապետի Հայոց եպիսկոպոսարանաց թիմագրութիւնն, որք յիրաւի բաւական կ'օգնէին Ձեզ եւ ինձ մասնաւորապէս²⁷:

Ըստ որում Շամախույ մեր դպրոցաց Գրադարանին պէտք են Ձեր պատուական գիրքերն, որ միայն Յուշիկք Հայրենեացն ունի: Ուստի ուղարկելով յիսուն ռուբլի դրամ ռուսաց, խնդրեմ շնորհ անել, տալ ժամանակին ուղարկել յանուն իմ Սիսուանն Կիլիկիոյ, Շիրակն եւ Արարատեան աշխարհն, որում կարօտով սպասեմ ես եւ ամենայն կարողացող Հայ եւ հոգեւորական:

Ըստ հրաւիրանացս, ի Բագու ստորագրել են ըստ մեր գործակալի գրութեան՝ Արարատի ստացման համար ց15 հոգի, որոց ղրամներն պատուիրեցի ուղղակի Բագուից ուղարկել կամ ի Վէնէտիկ առ Ձեզ, եւ կամ ի Տփլիս առ գործակատարն ստորագրութեան Արարատայ, իսկ ցուցակն ինձ ուղարկել, որ ժամանակին Ձեզ հասցնեմ, եւ սպասեմ շուտ ստանալ:

Ո՛րքան ցանկալի էր որ անձամբ չըջագայէիք մի անգամ Արարատեանն՝ եթէ ոչ ամբողջ նահանգն, որ դժուար է Ձեզ, գո՛նէ քաղաքներն²⁸. եւ յայնժամ կը տեսնէիք թէ ի՛նչ տարբերութիւն կայ ճանապարհորդաց գրուածոց եւ տեղեաց ղրութեանց մէջ. եւ յայնժամ

27. Ալիշան 8 Յուլիս 1889 թուակիր նամակով կը լուսաբանէ Մեսրոպ Եպս.՝ զրելով. «Վիեննայի կայսերական գրատան մէջ ալ փնտռել տուած եմ Երեմիա Ձելէպոյ վանաց եւ ուխտատեղեաց գրութիւնը, որովհետեւ ի խնդրոյ Աւստրիոյ կամ այն ժամու Գերմանիոյ կայսեր դեսպանին խնդրօք տեղագծեր է. սակայն բան չյայտնեցաւ եւ իմ յոյսս դարձեալ էջմիածնի անկիւններուն վրայ է. նոյնպէս Ոսկան վարդապետի թարգմանութիւնն ալ, թէեւ ասոր փոանգերէն սխալ միտլ անուանագրութեան կմախք մը կայ» (Շտ. 135):

28. Մեսրոպ Եպս.ի տողերուն «Որքան ցանկալի էր որ անձամբ չըջագայէիք մի անգամ...», Ալիշան, 8 Յուլիս 1889 թուակիր նամակով կը պատասխանէ. «Յիրաւի մեծ պակասութիւն է ինձ որ առանց աչօք տեսնելու կը տեղագրեմ Հայոց աշխարհիս կողմերը, շատ իսկ կը զգամ զայս եւ չեմ տարակուսիր որ ոչ սակաւ անճշտութիւն ըլլայ գործիս մէջ. այլ հեռուէն այսչափ կարողանամ, մօտենալու ալ այսուհետեւ չեն ներքի ալրքս եւ անվարժութիւն այդպիսի ճանապարհորդութեանց. ի խցիս եւ ի վանս, Աստուծոյ գոհութիւն, չափաւոր առողջ եմ, այլ զնոյն չեմ խոստանար յօտարութեան անդ...» (Շտ. 134):

կը տեսնէիք եւ կը համոզվէիք որ Նախիջեւան իւր գաւառովն իսկապէս Արարատեան նահանգի մասն է, եւ ո՛չ երբեք Սիւնեաց կամ Վասպուրականի:

Աղօթակից Ձեզ

Մեսրոպը Արքեպիսկոպոս

13ն Յունիսի 1889

Շամախի

10

Գերապատիւ Եղբայր

Հ. Ղեւոնդ Վարդապետ

Ահա՛ւասիկ խոստացեալ ցուցակն Արարատեան տեղագրութեան բաժանորդաց ի Բագու քաղաքի՝ ուղարկեցի ի միամտութիւն Ձեր, որոց վճարած 280 ռուբլի դրամն՝ մեր Բագուի Գործակալ Խորէն Աւագ Բահանայն՝ ըստ գրութեանն, ուղարկել է Կ. Պոլիս, Մխիթարեանց գրասենեակն Հ. Յ. Ղալաթիա²⁹:

Եւ որպէսզի 15 թիւն լրանայ, ահա՛ ուղարկեցի քսան ռուբլի եւս, որ մի օրինակ Արարատեան տեղագրութեան տնօրինէք ուղարկել յԱստղապատ (Ասխաբանդ) քաղաքն Անդր-Կասպեան նահանգի, կամ առ մեզ, յանուն Հոգեւորդւոյն իմոյ Մեսրոպը ԲՀյ.ի Տէր Ոսկանեան, Գործակալի Հայոց եւ ներկայացուցչի Հոգեւոր իշխանութեանս յԱնդր-Կասպեան նահանգի:

Աղօթակից Ձեզ

Մեսրոպը Արքեպիսկոպոս

Ի 20 Յունիսի 1889

Շամախի³⁰

29. «Հ. Յ.» կարդալու է «Հայր Յուսիկ (Մէհրապեան)», որ կը գտնուէր Պոլիս: 25 Յուլիս 1889ին Ալիշան կը գրէ իրեն. «Առ Միրզաբէկեան Տէր Խորէն ի Պագու՝ չեմ գրեր, որովհետեւ արդէն գրեր էի շնորհակալութիւն առ Մեսրոպը Արքեպոս. Սմբատեան ի Շամախի, որոյ հրամանաւ այդ քահանայն ժողովէր է թեզի խաւած գումարը: Արքեպոսն ինձ գրեր էր որ 15 հոգի ընկերագրուեր են ի Պագու. եւ որովհետեւ այդ որ խաւածն է 14 է, հատ մ'ալ նորէն ինքն աւելցուցեր խաւեր է ինձ, որ երէկ հասաւ ի ձեռքս: Ասկէ առաջ ալ նոյն Եպոսն 6 բաժնի համար վճարեր էր, որով 21 օրինակ ճարեց մեզ. հիմա որո՞ւ պէտք է ըսել՝ Կեցցէ՛»:

30. Մեսրոպ Եպոս. այս նամակին վերի անկիւնը կպցուցած է իր փոքրիկ լուսանկարը:

11

Գեորգյանի Հայր

Տ. Ղեռնիճ վարդապետ

Պատուական նամակիդ հետ³¹ ստանալով եւ պատուականագոյն Այրարատը (Դն օրինակ), անյազ սրտով կարդացի ու կարդացի եւ դեռ կարդամ արորժանօք, քանզի բանս պատուոյ եւ պատմութեան Հայրենականաց ունի յինքեանն բովանդակեալ:

Այսարհ ամենայն գովէ եւ գովաբանէ զԱյրարատը, մանաւանդ Հայն ու Հայոց աշխարհը. եւ ի՞նչպէս չգովեն, քանի որ Աստուծոյ սիրած ու օրհնած Արարատեան աշխարհքի պատմութիւնը եւ տեղագրութիւնն է նկարագրում եւ ծաղկանկարում: Ուրեմն, օրհնեալ լինիք եւ Դո՛ւք, մեծավաստակ նկարագիր Հայաստանի, որ մեծ աշխատութեամբ դրեցիք ամենայն բանիմաց Հայի գրասեղանի վրայ մի փառաւոր զարդ եւս, աչքի զուարճութեան համար պատրաստած գեղեցիկ պատկերներովն, եւ մտքի բաւականութեան համար յօրինած գեղեցկագոյն բովանդակութեամբն:

Հազար ու մէկ շնորհակալութիւն Ձեզ, որ յԱռաջաբանի մէջ չէք մոռացել անունս յիշել, չնչին աշխատութեանս համար, որով յիրաւի մեծապէս պատուեցիք զիս կրկնակի՝ հռչակաւոր Սիսուանի եւ մեծահամբաւ Այրարատի յԱռաջաբանից մէջ դրոյմելով անունս³²: Աստուած ժամանակ տայ, որ կարողանամ Ձեր ամէն գրաւոր աշխատութեանց մէջ փոքրիկ մասն ունել, մանաւանդ Սիսական աշխարհի ընդարձակ տեղագրութեան մէջ, ուր ի հա՛րկ է կը նկարագրուի եւ մեր հայրենի գաւառը, հինաւուրցն Նախիջեան, որը թէեւ ամենայն իրաւամբ համարւում է գաւառ Այրարատեան նահանգի, որոյ համար, թէ Աստուած յաջողէ, ժամանակին կասեմ եւ կ'բացատրեմ Նախիջեանայ գաւառացուցի մէջ:

Սեպտեմբեր 10-20 պաշտօնով Բագու մնացի, ուր Պր. Յակոբ Ազամեանցէն լսեցի եւ ընդունեցի Ձեր եղբայրական ողջոյնը, որը շատ գոհութեամբ եւ գովեստիւք կ'իօսէր Ձեր հիւրասիրութեան վրայօք. որոյ հետ եւ ես յայտնեմ շնորհակալութիւնս՝ այնչափ սիրալիր ընդունելութեանդ համար հեռաւոր Հայաստանից Ձեզ հիւր եկող Հայերին, որով վերապատուէք Մխիթարայ մեծի փառաւոր անունը:

31. Այլեւն 1 Յուլիս 1890ին գրած է Մեսրոպ Եպս.ին (Շտ. 150), իմացնելով թէ նորատիպ Այրարատէն օրինակներ դրկած է թէ՛ իրեն եւ թէ՛ Պագուի ազգայիններուն:

32. Այրարատի Յառաջաբանին մէջ Այլեւն գրած է. «Մեծագոյն եւ մեծագունից կամ հոյովից եւս պարտիմ շնորհս... յորոց կարգի պարտ վարկանիմ յիշել ուրոյն զվարդեմի բարեկամ արհիպատիւ Առաջնորդ թեմին Շամախեայ՝ Տէր Մեսրոպ Սմբատեանց, որ հասոյց 20 բաժինս» (էջ է):

Սկստեմքեր 20 – Հոկտեմբեր 10 յէջմիածին էի, ներկայ լինելով մեռոնորհնութեան փառաւոր հանդիսին, որոյ նկարագրութիւնը արդէն կարդացած կ'լինիք լրագրաց մէջ. ուր ամենայն աշխարհից Հայեր ժողոված ց20 հազար անձն՝ կազմում էին մի աշխարհաժողով հանդէս: Ի՛նչ փարեղի եղբայրութիւն. զանազան տարազով եւ լեզուով Հայեր միմեանց մօտեցած՝ կարծես Հայաստանի հին փառքն էին որոնում եւ կենդանացնում: Եւ հոգեւոր հանդիսին միխթարուած եւ բաւականացած՝ փառք էին տալի Աստուծոյ, որ (գո՛նէ) խնամով պահպանում է Հայաստանեայց Եկեղեցին, որով եւ բարոյապէս կենդանի է Հայ ազգը: Ընդ նոսին եւ ես աղաչեմ զԱստուած՝ պահպանել զազգ եւ զԵկեղեցի մեր ցկատարած աշխարհի. ամէն:

Այժմ եւ միշտ խոնարհ

Աղօթակից Ձեզ եւ Միաբանութեանդ՝
Մեսրոպ Սրբեպա. Սմբատեանց

Ի 20 Հոկտեմբերի 1890,
Ի Շամախ

12

Գերապատիւ Հայր

Տէր Ղևոնդ Վարդապետ

1890 թուի Նոյեմբեր 8ին գրած պատուական նամակիդ պատասխանը թէեւ ուշացաւ, բայց առանց զօրաւոր պատճառի չէր: Ձեր պահանջած Յիշատակարանաց Ձեռագրաց ցուցակն ուղարկելով Դեկտեմբերին ի Ս. էջմիածին, Ամատունի Սահակ Վրդ.ին Օշականոյ, խնդրեցի որ այն Ձեռագրաց Յիշատակարաններն արտադրէ կամ արտադրել տայ, յուսով ինձանից վարձատրուելու դրամով, կամ ինչպէս գրել էիք Դուք՝ զանազան գրքերով. ըստ որում Գրադարանապետի ներկայ օգնականն է նա: Բայց որպէսզի Սահակ Վրդ.ը կարողանայ յայտնապէս արտադրել Յիշատակարաններն, խնդրեցի Սուքիաս Եպ.ին Պարզեան՝ որ Վեհափառ Կաթողիկոսէն հրաման խնդրէ: Եւ ամսոյս 5ին ստացայ Սուքիաս Եպ.ի նամակն, որով խոստանայ շուտով նորին Վեհափառութենէն թոյլտուութիւն խնդրել Յիշատակարաններն արտադրելու, որոյ համար եւ նամակաւ միամտեցուցի Ամատունի Սահակ Վրդ.ին: Ուստի, յուսով եմ որ Ձեր պահանջած Յիշատակարաններն շուտ արտադրուին եւ ուղարկուին Ձեզ:

Ձեր երկրորդ պահանջը եւս կատարելոյ համար, ահա ուղարկեցի մեր Նորս գիւղի տեղագրութիւնը, եւ իմ յընթացս երեսնամեայ

միջոցի եկեղեցւոյն ծառայութեանց ցուցակի քաղուածքն, սկսած 1860 - 1890³³

Հռչակաւոր Այրարատայ մէջ քանի տեղ կարդացի «Ըստ Ոսկանայ վիճակազրութեան» բառերն (յերես 46), եւ «Թօմաս Վարդապետի Վանանդեցւոյ՝ Ներքող սրբազան տեղեաց աշխարհին Հայոց (յերես 164): Միտքս եկաւ Միքայէլ Կաթողիկոսի 1567 թուին Պիոս Պապին ուղարկած Յիշատակարանն Հայաստանի վանօրէից, որոյ համար վաղուց Զեզանից խնդրել էի³⁴: Այժմ եւս խնդրեմ. եթէ յիշեալ Ոսկանայ Վիճակազրութեան եւ Թօմաս Վրդ.ի Ներքողի մէջ կան նախընկաւնոյ վերաբերեալ տեղեկութիւնք, յորում ե՛ւ Երնջակ ե՛ւ Գողթն ե՛ւ Վայոց Ձոր, շնորհ անել արտազրել տալ եւ ուղարկել ինձ³⁵:

Յանձնելով զԶեզ ի խնամս Տեառն Աստուծոյ

Մնամ խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանց

Ի 106 Փետրվարի 1891

Ի Ք(աղաքն) Շամախի

13

Գերապատիւ Հայր

Տէր Դեռնդ Վարդապետ

Ի պատասխանի Զեր նամակին, փութամ յայտնել թէ Սուքիաս Եպս.ն Պարզեանց, համաձայն իւր առ իս նամակին յանցելումն, արդէն ուղարկել է Զեր խնդրած Զեռազրաց Յիշատակարաններն, եւ

33. Յիշեալ գրութիւնը, Նորժ կամ Նորս գիւղ Նախիջեւանայ գաւառի վերնազրով, ընդ ամէնը վեց էջ, տե՛ս Զեռ. թիւ 2814, որու սկիզբը զետեղուած է Մեսրոպ Եպս.ի ներկայ 10 Փետր. 1891 թուակիր նամակը: Գրութեան աւարտին կայ համառօտ կենսազրութիւնը Մեսրոպ Եպս.ի, ինչպէս նաեւ իր զրաւոր աշխատութիւններու ցանկը: Զայդ գրութիւններն ալ օրինակուած են զրազրի մը կողմէ, որոնց աւարտին կայ Մեսրոպ Եպս.ի ստորագրութիւնը. «Ընդ իսկականին համեմատ է, Մեսրոպ Արքեպս., 10 Փետր. 1891, Շամախի»: Մեսրոպ Եպս. այս գրութիւնը պատրաստած է Ալիշանի խնդրանքով, որ 20 Նոյեմբեր 1890 թուակիր նամակով խնդրած էր իրմէ՝ գրելով. «Գնուեմ տեղեկանալ Զեր բնիկ ծննդեան հայրենեաց, որ Նորք գիւղն է՝ ըստ լսածիս, եւ համարիմ թէ ձակոյ կողմերը եղած է: Եթէ նշանաւոր կամ Հին բան մը ունի այդ տեղը՝ փափագելի է ինձ գիտնալ» (Շտ. 153): Ալիշան Նորքի մասին ստացած ծանօթութիւնները զետեղած է Սիսակմաի մէջ (էջ 484):

34. Տե՛ս Ծանօթութիւն թիւ 1:

35. Ալիշան, 13 Մարտ 1891 թուակիր նամակով կը պատասխանէ. «Նկատմամբ Ոսկանի թեմազրութեան, որոյ հայերէնը չեմ գտած, այլ լատիներէնը, որ է Հոր ցամաք անուանազրութիւն...: Թովմաս Վանանդացիին քիչ մ'աւելի բան կը յիշէ... Նախիջեւանի մօտ եղած մասը կ'օրինակեմ եւ կը գտնէք առանձին թղթիկի վրայ» (Շտ. 165):

յուսով եմ որ ցարդ ստացած լինիք եւ բաւականացած: Իսկ արտա-
գրութիւնը կարծեմ ձրի եղած է. ուստի եւ արտագրութեան վարձի
համար խօսքը վերջացաւ³⁶:

Իննսունամեայ Աբրահամ Քահանայ Հայրս վախճանած է ի 5
Օգոստոսի 1890 անցեալ ամի, ուստի եւ Զեր աղօթքը Հայցեմ հոգեւոյս
հօրս հոգեւոյ յաւիտեանական հանգստեան համար³⁷:

Մեր տոհմի ազգաբանութեան ծառի ճիւղերը՝ ո'չ շատ վեր կը
բարձրանան քան զչորս հինգ հարիւր տարին, որոյ մէջ նշանաւոր են
եօթն ազգ քահանայից շարքն ու շղթայն, որ Աստուծով տեւէ ցայսօր:

Կժաճորի մօտ գետեզեր ջրաղացների վերայ Սօյտացը (Սօյտատսի)
անունով տեղը Ռուսաց զօրաց առաջին զօրանոցի տեղն է, որին Շօպէն
Ռուս աշխարհագիրն, յերես 503, Սօյտակ անուանէ, ուսկից զօրանոցն
փոխադրեցին յետոյ այժմեան Բիչանակ (Կարմանիլովկայ) անունով
զօրանոցն, 7 - 8 վէրստ բարձր յառաջնոյն, որտեղից կովկասեան
զինուորական վարչութիւնը այն զօրքը փոխադրեց Շուշի քաղաքի մօտ
եղած Խանքեանդ զօրանոցը:

Զառնատուն գիւղը Նորսի եւ Կժաճորի ուղղութեան, գետի հիւ-
սիսային կողման բարձրութեան վերայ մի պարսկաբնակ գիւղ է: Բառը
Հայկական է, եւ ըստ բացատրութեան նշանակէ տուն Զառիկի, այն
է՝ հանք Զառիկի, գուցէ մօտերը Զառիկի հանք լինելոյ պատճառաւ,

36. Սուբիաս Եպս. Պարզեան, 12 Փետր. 1891 թուակիր նամակով, գրուած Ս. էջ-
միածնէն, կ'իմացնէ Ալիշանի՝ թէ Մեսրոպ Արքեպս. ի նշխարնքով եւ Վեհափառ
Կաթողիկոսի թոյլտուութեամբ՝ օրինակել տուած է էջմիածնի Մատենադարանէն 22
ձեռագիրներու Յիշատակարանները, որոնց վրայ Կարապետ Կոստանեանց աւելցնել
տուած է հինգ Յիշատակարան եւ՝ որոնց փափաքած էր Ալիշան: Յիշատակարան-
ներու ընդօրինակութիւնը, 47 մեծադիր էջերու վրայ, կատարած է Գէորգ արեղայ
Ռչտունի, որ ընդօրինակութեան աւարտին (էջ 47) աւելցուցած է հետեւեալ յիշա-
տակագրութիւնը.

«Հրամանաւ Տեառն Մակարայ Հայրապետի
Եւ Ընդհանուր Կաթողիկոսի Հայկեան ազգի,
Արտագրեցի Գէորգ Արեղայ Ռչտունի,
Միաբան Մայր Աթոռոյ Սուրբ էջմիածնի,
Յիշատակարանք քսան եւ եօթն գրչազրի,
Հայր Ղեւոնդէ Մ. Ալիշան՝ Բեզ նուիրի:
Յամի Տեառն Հազար ութհարիւրինսուն եւ մի
Մեհեկան - Փետրվար ամսոյ յօրն տասն եւ մի»:

Ալիշան, 24 Մարտ 1891ին կը գրէ Կարապետ Կոստանեանի. «Յանձնեմ քեզ կողմանէս
չնորհակալել եւ Գէորգ Ռչտունի արեղայի՝ իր ընդօրինակելու աշխատութեան հա-
մար. եւ երբ յաջողի նոր նշանակածներս ալ օրինակել, յուսամ իր հաճոյքն ալ
իմանալ նկատմամբ իմ պարտուցս» (Շտ. 185):

37. Այս տողերը պատասխանն են Ալիշանի 13 Մարտ 1891 թուակիր նամակով եղած
հարցումին. «Ըստ անուան Աբրահամեան՝ նահապետ մի կ'երեւի յարգելի ծնողքդ.
ներեցէ՛ք Հարցնել թէ դեռ կենդանի՞ է, որպէս յուսամ եւ փափագեմ» (Շտ. 184):

ինչպես եւ Գոմեր գիւղի մօտ, դէպի Բիւջանակ հայող բարձրութեան վրայ՝ կայ Ձոռնէլ անունով պարսկաբնակ գիւղը: Բայց թէ կամենանք Ձառնատուն եւ Ձառնէլ մի հին նահապետի անունից յառաջ բերել, զարմանալու չէ, զոր օրինակ Ձար կամ Ձարեհ՝ Ձարնատուն կամ Ձարեհատուն բառերով³⁸:

Ի՞նչ եւ իցէ, այսպիսի անուններ շատ կան, որոց պատճառները անյայտ են մեզ:

Սիսական աշխարհի տեղագրութեանը ստացման մասին ավստ՝ս որ անցեալ տարին Բազու գնալով եւ միռոնօրհնութեան հանդիսի համար յէջմիածին գնալով եւ զբաղելով՝ ժամանակ չեմ ունեցել լրագրելից իմանալ Սիսականի հրատարակութեան ժամանակը եւ պայմանը. այժմ Ձեր նամակից իմացայ որ արդէն տպագրուած է, ու Յունվարից այս կողմն՝ գինը 75 ֆրանկ է (30 ռուբլի). ուստի եւ ահա ինձ համար մի օրինակի գին 30 ռուբլին ուղարկելով՝ խնդրեմ ժամանակին տալ հասցնել ինձ մի օրինակն: Իսկ շատերին ստորագրել տալու համար՝ գրեցի իսկոյն Բազուայ մեր գործակալին, որ աշխատէ Բազուայ նաւթաղբերաց առատ հոսանքների ցողերէն քանի կաթիլ Վէնէտիկ Ս. Ղազարու վանքը հասցնել, բազմաշխատ տպարանի մամուլոց անիւները իւրոտելոյ, որ աւելի արագութեամբ տպագրէ Ձեր ընտիր ընտիր գրութեանքները³⁹. եւ մեծայայտ եմ թէ բազուցի մերայինք, ընդ որս եւ Պր. Յակոբ Աղամեանցն, Ձեր եւ մեր ազնիւ բարեկամը, չեն ծուլանալ կարդալու մի նոր արժանաւոր աշխատութիւն, որ Հայաստանի մի նշանաւոր նահանգի տեղագրութիւնն է, եւ այն՝ մեծահամբաւ Ալիշանի ձեռօք գրուած: Մանաւանդ թէ ի Սիւնեցուց շատերը տեղափոխուած են ի Բազու, առատ հանքերից մասն եւ բաժին ստանալու:

Շնորհակալութեամբ ստացայ եւ Թօմայ Վանանդեցւոյ զրաժ ոտանաւորը Հայաստանի վանքերի համար. բայց շատ քիչ բան ունէր նախընկանոյ գաւառի վանքերի համար:

Մեր Արջակապ սրբոյ եւ սրբատեղւոյ համար՝ նոյն պատմութիւնն եւ աւանդութիւնն է ժողովրդոց բերանումն, ինչ որ Յայսմաւուրքի մէջ քանի Արջակապ կամ Արջապահ սրբոց համար գրուած է «Յունվարի Իթ.» սուրբն Նէպիփոսոս. Փետրվարի Գ.՝ սուրբն Շաղիտայ» եւն., իբր թէ մեր Արջակապն այնքան սուրբ ճշնաւոր էր՝ որ արջերը ծառայում էին նորան, ինչպէս եւ քանի սրբոց՝ առիւծներ են ծառայել ըստ Յայսմաւուրաց: Իսկ թէ ուրիշ պատճառից առած լինի անունը, այն եւս կարելի է, զոր օրինակ Արջակապ, ինչպէս ուրիշ տեղ կայ Արջարեբեկ անունով:

38. Տեղագրական այս ծանօթութիւնները՝ Մեսրոպ Նպս. զրաժ է Ալիշանի խնդրանքով:

39. Մեսրոպ Նպս. ի այս հաճելի տողերը արձագանգն են Ալիշանի 13 Մարտ 1891ին զրաժ համառօտ բացատրութեան. «Եթէ սեւ քաղքին նաւթի հոսանքն հասնէին՝ Սիսականն ալ աւելի կը պայծառանայ» (Շտ. 184):

Թէ՛ այսպէս եւ թէ՛ այնպէս մեր անանուն եւ անտուն (Անտօն) Արջակապ ճգնաւորը մի բարձրահայեաց տեղ է ընտրել, որ նայում է դէպի Շահապոնուց ձորոյ գետահովիտը եւ ընդ արեւմուտս դէպի Մեծ Մասիսը, որ սպիտակափառ գագաթովն հեռուից յիշեցուցանէ մեր հին նահապետներին, եւ առաւել քան զնոսա՝ Նոյին եւ Նոյեան տապանին ջրհեղեղից ազատող մեծ Աստուծոյն, որ հրամայեց տապանին նստել Արարատեան Բարձր Մասըսի գագաթին եւ պարծանք պատճառել Հայաստանեայց:

Զմոռանանք գրել եւ զայն թէ 1881 թուին Արջակապի մօտ եղած Գիւլիս գիւղի եկեղեցւոյ պարսպի մէջ, գիւղացի թուրքերը փորելոյ միջոցին՝ բաւական եկեղեցական պղնձեայ անօթներ են գտել, զորս Սահակ քահանայ եղբայրս գնել եւ ուղարկել էր էջմիածնայ Թանգարանին ընծայ, յորոց մի ջահի գնդակի վրայ հետեւեալ արձանագիրը կար. «Յիշատակ է ձառա Աստապատեցի Արզիմանի որդի Շահվէրտուն եւ կողակից Թիրվանդին, որ ետուր ի դուռն սուրբ Արջակապ. Թվ. ՌՃԺ»: Իսկ երկու ծնծղայից վրայ միօրինակ գրուած. «Յիշատակ է Սարգիսին որդուն Ամիրվալէի, ի դուռն սուրբ Արջակապ. Թվ. ՌՃԼ»: Իսկ միւս անօթները ուրիշ եկեղեցեաց են նուիրուած եւ նոյն թուականներուն:

Վերջապէս նամակս շատ երկարեց, ներեցէք:

Զեզ բարօրութիւն կենաց եւ յաջողութիւն գործոց ցանկալով,

Մնամ խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս

830 Մարտի 1891
Ի Շամախի

14

Գերապատիւ Եղբօր մերոյ սիրելւոյ եւ հոգեւորի

Տեառն Ղեւոնդեայ

մեծամուռ մեծահամբաւ եւ մեծապատակ Վարդապետի

քաղմարեղուն հարուստ ողջոյն

Պատուական Եղբայր ի Գրիստոս

Թիրաւի շատ ուշացուցի Ձեր նամակի պատասխանը, բայց մեծա-
յոյս եմ թէ ներողամիտ կ'լինիք, ըստ որում ժամանակիս հանգամանք-
ներն եւ պաշտօնիս զբաղեցուցիչ պահանջներն միջոց չեն տալի փոքր
մի եւս բարեկամաց յանձնարարութիւնքը կատարելու, որպէս եւ Ձերն:

Ի հարկէ լրագրերէն իմացած կ'լինիք Ս. էջմիածնի շուրջը (չեմ ըսեր մէջը) պատահած ծանր եւ տխուր անցքերն, որ մեզ եւս ոչ սակաւ մտածութիւն եւ մտատանջութեան պատճառ են եղել⁴⁰: ԶԱստուած աղայենք, որ զապագայն բարւոյքէ Հայոց ազգի եւ Նկեղեցւոյ, եւ արժանաւոր Հայրապետ յարուցանէ յեղբարց մերոց, որպէս ցայսօր հասցրել եւ կառավարել զՆկեղեցին:

Ձեր մի նամակաւ, յանցեալ տարին, պահանջած մեր ազգատոհմի ճիւղագրութիւնը՝ հազիւ կարացայ հարց ու փորձ անելով, եւ պապերիս աղօթագրքերից ստուգելով պատրաստել⁴¹: Թէեւ Վան եղած այժմեան ազգականներէս ո'յք եւ ո'ւր լինելը չկարացի ճշդիւ իմանալ, նոյնպէս եւ Վրաստանում եղածներինը: Եւ ահա մեր ազգատոհմի ճիւղագրութիւնը ուղարկեցի Ձեզ, որ կարդաք եւ իմանաք թէ ուստի^o է սկսած եւ ո'ւր եւ ո'ւմ է հասած, որից երեւում է որ չէ անցել քան զ300 տարին: Եթէ մի լաւ իմացող Վանեցի կամ Վրաստանցի կարդալով մեր ճիւղագրութիւնը շնորհ կանէ սխալը ուղղել, շնորհակալ կ'լինիմ:

Ուղարկեցի հինգ թուրքի դրամ տարւոյս Բազմալէպի բաժանորդագինը, զոր խնդրեմ յանձնել խմբագրութեանը:

Սիսականի բաժանորդագրութեան համար վաղուց արդէն պատուիրած եմ Բազուայ մեր գործակալ Ոորէն Աւագ քահանային, որ բազուեցի քանի պարոններ ուրախութեամբ ստանալ յօժարին:

Աղօթակից Ձեզ եւ եղբայր
Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս

20 Յունուարի 1892

Շամախի

40. Մակար Կթոս. վախճանած է 16 Ապրիլ 1891ին:

41. Մեսրոպ Եպս. ի այս նամակին կ'ընկերանայ, իր իսկ ձեռքով պատրաստուած Սմբատեանց տոհմի ազգաբանութեան ճիւղագրութիւնը, սկսեալ ի 1625 ամէ, ըստ աւանդութեան եւ ձեռագիր յիշատակարանաց գրելոց ի մէջ Աւետարանաց, Մաշտոցաց, Սաղմոսաց, Շարականաց եւ Նարեկեան աղօթագրքոց, քահանայ մախմեաց մերոց, եւ ըստ պատմութեան հօր մերոյ Արքահայ Ս. Բախմալայի, վախճանելոյ ի 5 Յուլիսի (sic) 1890 ամի, ի հասակի 90 ամաց: Այս ազգաբանական ծառը՝ համառոտուած ձեռով զետեղուած է Սիսակամի մէջ (էջ 8): Ժիւղագրութեան կը հետեւի Ազգաբանութիւն Սմբատեանց, 9 էջ գրութիւն մը, գրուած քարտուղարի գրչուութեամբ, որու աւարտին կայ ինքնագիր «Մեսրոպ Արքեպոս. Սմբատեանց, ի 20 Յունվարի 1892, ի Շամախի»: Առանձին էջի մը վրայ ալ կայ Տեղագրութիւն Նորս գեղը Նախիջեւանայ վերնագիրով քարտէս մը: Թիւրքած այս գրութիւնները, ինչպէս նաեւ Մեսրոպ Եպս. ի չորս նամակները (10 Փետր. 31 Մարտ 1891. 20 Յունուար, 10 Մարտ 1892) ուղղուած Ալիշանի, ամփոփուած են Մատենադարանիս 2814 համարին ներքեւ:

15

Գեորգյանի Եղբայր

Տեր Ղևոնդ Վարդապետ

Ձեր պատուական նամակը⁴² կարդալով՝ ո՛չ սակաւ ուրախացայ, Ձեր՝ Աստուծոյ շնորհիւն կատարեալ առողջութիւն ստանալոյդ մասին ի տկարութենէն⁴³, եւ փառք տալով Աստուծոյ, խնդրեցի եւ խնդրեցից որ զՁեզ քաջառողջ պահպանէ եւ ամենայն բարօրութեան մէջ, որ սկսած պատուական գրաւոր աշխատութիւնքդ կարողանաք ի լոյս աշխարհի հրատարակել եւ ուրախացնել սպասողաց, որոց առաջինն ես եմ:

Ահա մօտենում են կաթողիկոսի ընտրութեան օրերն, Մայիսի 3ն: Տեսնենք Աստուած ի՞նչ է յաջողում. եւ այս է մեր ներկայ մեծ զբաղանքն:

Աստուծով, զկնի Ձատկին, Ապրիլի 15ին, մտադիր եմ գնալ ի Ս. Էջմիածին, կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու: Եթէ յէջմիածին կատարելու յանձնարարութիւն ունիք՝ գրեցէ՛ք, եւ ամենայն սիրով կ'աշխատիմ կատարել:

Շատ գոհ եմ Ձեր սիրոյն, յարգանաց եւ համակրանաց մասին, որ առ Ս. Էջմիածինն եւ առ նուաստս:

Ուրախ եմ որ Նախիջեւանի Գաւառացոյցն Ձեզ նման ազնիւ եւ բանիբուն բարեկամի խնամոցը եւ նկատողութեանը յանձնեմ. բայց առ այժմ շատ դժոճար է շատ պատճառաւ:

Եթէ մեր ազգատոհմի ճիւղազրութիւնը գոնէ մասամբ բարեհաճիք տպագրելու Սիսականի մէջ՝ մեծ պատիւ կը համարիմ, ըստ որում մեծահամբաւ Հ. Ալիշանի գրութեան մէջ կը կարդան ցանկացողք եւ ո՛չ հասարակ մարդոյ գրութեան մէջ:

Լսած կը լինիք հայ լրագրերէն որ մի զբաղմունք եւս առաւելացաւ ինձ՝ համարուելով Անդամ Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական Ժողովոյն:

Ոնդրեմ, եթէ մեր ճիւղազրութիւնը տպագրել բարեհաճիք, հրամայէք քանի սխալներն ուղղել. զոր օրինակ.

1. Սմբատի որդւոյ անունը Սուրէն գրել, եւ ո՛չ Գեղամ:

42. Մեարդպ Եպս.ի 20 Յունուար 1892 թուակիր նամակին ստորեւ՝ Ալիշան նշած է իր տուած պատասխանին թուականը, «Պիս. 20 Փետր.», որ կորսուած ըլլալու է:

43. Ալիշան կ'անհարկէ կրած տկարութեան, որու մասին 9 Փետր. 1892ին կը գրէ միաբանակիցի մը. «Դու ասես ի հինգ աւուրք հետէ հիւանդ լինել. ես այս 36 աւուրք են զի կամ յանկողնի, յորում եւ գրեմս առ քեզ: Փառք Աստուծոյ, արդ երեք կամ չորք աւուրք են զի ժամս ինչ կամ ի վերայ աթոռոյ, հազիւ կարելով քայլս ինչ առնել, եւ ո՛չ առանց զաւազանի»:

2. Միջայել եւ Հայրապետ եղբարքս ծառայելով տէրութեան զանազան կառավարութեանց մէջ՝ ստացել են քաղաքական աստիճաններ «Գուբերնսկի Սէկրէտարի» կոչմամբ եւ տիտղոսիւ, թէեւ այժմ ծառայութիւնը թողլով՝ լուսանկարչութեամբ են պարապում:

3. Գաբրիէլ եղբայրս ծառայում է Սինոդում գործավարի պաշտօնով, եւ ունի քաղաքական աստիճան «Կօլլէժսկի Ասսէսօրի», եւ վարձատրուած է Ռուսաց ասպետական շքանշանաւ Սրբոյն Ստանիսլաւի Յրդ աստիճանի:

Պատրաստի են տպագրութեան.

1. Բեւեռաձեւ արձանագրութիւնք Արարատեան նահանգի 1862 թուէն ց1888, որը ուղարկւած է Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Խորէն Արքեպիսկոպոսին, Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան սեղանի վրայ դնելու եւ քննելու:

2. Տեղագրութիւն Գեղարքունոյ (Նոր-Պայազիտ) գաւառի:

3. Պատմական Թատրերգութիւն Սմբատ Ա. նահատակ Թագաւորի, տան արարուածովք:

4. Պատմութիւն վանօրէից եւ ուխտատեղեաց Շամախոյ թեմի:

Մնացածը շարունակութեան մէջ են: Այսքանը տեղեկութեան համար գրեցի:

Ձեզ խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս

10 Մարտ 1892

16

Գերապատիւ

Հայր Առնոյեայ Ալիշան

Տփլիսի ամարանոցէն վերադառնալով՝ կարդացի Ձեր նամակը⁴⁴ եւ միտքարուեցայ ո՛չ սակաւ: Ձեր նամակի մէջ տեսի գրուածոցս (Տեղագիր Գեղարքունի գաւառի)⁴⁵ Ձեր կողմից հաւանութիւն գտնելն, զոր օրինակ Սազազ գաւառի համար, Սեւանայ Տիրամօր համար, եւն.:

44. Ալիշանի այս նամակը կորսուած ըլլալու է:

45. Մեսրոպ Եպս. Սմբատեանցի Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ աշխատութիւնը տպուած է էջմիածին, 1895ին: Հեղինակը օրինակ մը դրկած է Ս. Ղազար՝ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Գրադարանի Ս. Ղազարու վանից Միթրարեան Ուխտի նուիրէ Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանց»:

Յիրաւի դուք արդար էք այն պատճառի համար, որ այդքան հեռաւորութեան վրայ նստած (Արարատ, Սիւնիք - ցՎենետիկ) կարողացել էք պատմագրերից եւ եւրոպացի ճանապարհորդաց գրուածներէից քաղելով՝ այնքան մանրամասն ստորագրութիւն գրել: Արդարեւ մեծ գործ է:

Այո՛, մեր ազգային պատմութեան մէջ մեծ տեղ էք գրաւել Ձեր՝ մի քան զմիւսն պատուական գրուածներովն:

Ձեր յանձնարարութեան համաձայն Սեւանայ վանքի, Մեծիկ Մխիթարայ Աբբայի պատուած ու պաշտած Տիրամօր պատկերի օրինակը կ'աշխատիմ շուտով լուսանկարով առած՝ ուղարկել Ձեզ, որոյ համար այսօր իսկ գրեցի Սեւանայ վանահայր Սարգիս Վարդապետին (վարժապետ Փիլոյեանցին), որ այն իմ ցոյց տուած եւ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Այվազեանից ընդունած Տիրամօր պատկերը ուղարկէ ինձ, որ լուսանկարով օրինակն առնել տամ Ձեզ ուղարկելու, եւ ապա իսկականը վերադարձնեմ ի Սեւան՝ խնամքով պահելու, ի յիշատակ Մխիթար Աբբայի: Եւ յուսով եմ շուտով լուսանկարել տալ Տիրամօր պատկերն եւ ուղարկել Ձեզ ի միամտութիւն:

Շատ ուրախ եմ եւ գոհ, որ Վենետիկեան Սուրբ Ղազարու վանքի մեծարու եւ բարեկարգ Միաբանութիւնը շնորհ էր արել ուղարկել յանուն իմ Մխիթար Աբբայի երկհարիւրամեակին ի նշան եւ ի պատիւ ձուլած՝ եւ նոյն իսկ Աբբայի պատկերով զարդարուած չքանչանք (մեդալն), որը կը պահեմ ցկեանս իբրեւ նշան մի մեծահռչակ հոգեւորականի, եւ յետ այնր կը մնայ իբրեւ զարդ Սուրբ Էջմիածնի Գէորգեան Թանգարանին: Ուստի եւ խնդրեմ յայտնել Գերապատիւ Վանահայր Աբբային եւ նոյն իսկ բարեկարգ Միաբանութեանը մեծապատիւ Հարց եւ Եղբարց՝ լիովի գոհունակութիւն, որոց բարօրութիւն եւ երջանկութիւն մաղթեմ այժմ եւ միշտ⁴⁶:

Աղօթակից Ձեզ եւ Միաբանութեանդ՝
Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանց

21 Հոկտեմբերի 1896

Ի Ս. Էջմիածին⁴⁷

46. Մխիթար Աբբայի քահանայական օծումին 200ամեակին առիթով (1696-1896), Մխիթարեան Միաբանութիւնը պատրաստած է յիշատակի մետալ մը, որմէ օրինակ մը ղրկուած է Մեսրոպ Եպս.ի: Մետալին երկու երեսներու նմանահանութիւնը տես Բազմավէպ, 1896, էջ 262:

47. Այս նամակն ալ գրուած է քարտուղարի ձեռքով. ինքնագիր է միայն թուականն ու ստորագրութիւնը. «Աղօթակից...»:

17

Գեորգիապոլի Եղբայր

Հ. Ղեւոնդ Վարդապետ

Բերկրութեամբ սրտի կարգալով նամակդ՝ հասու եղէ իմաստիցն:

Սեւանայ Տիրամօր իսկական պատկերը, որ անթուական է, եւ հնութեամբն վկայ է մեծանուն Մխիթար երջանիկ Աբբայի ժամանակի գործ լինելոյն, Վեհափառ Կաթողիկոսը փոխադրել է Սեւանէն յէջմիածին, իւրակերտ նոր թանգարանի մէջ պահելու. ինչպէս եւ Սեւանայ նոր վանահօր առ իս գրած գրութիւնն ցոյց է տալի, որը ընդ այսմ ուղարկեցի Ձեզ ի միամտութիւն⁴⁸:

Նոյն իսկ Տիրամօր պատկերից լուսանկարով առնելով, Ձեր յանձնարարութեան համաձայն, գրութեանս հետ ուղարկեցի երկու օրինակ Ձեզ նուէր՝ լուսանկար Միքայէլ եղբօրս կողմէ⁴⁹: Այս իսկ պատկերն է, որին ընդունել էր Հոգեւոյս Գաբրիէլ Արքեպս. Այվազեանցը իբրեւ Մխիթար Աբբայի պաշտած Տիրամայրը, որ եւ Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ իսկութեանը հասու լինելով, ընդունել է իբրեւ ընտիր հնութիւն եւ փոխադրել է յէջմիածին, ուր եւ կը պահուի ամենայն խնամով:

Եթէ պատկերը լաւ չէ լուսանկարուած՝ պատկերի շատ հնութիւնն իցն է:

Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի շատ ողջոյն, որը կարծեմ Բազմավէպի Ծիրակացին լինի:

Յաւելուած գրութեան.

Հայոց ազգի այս ցաւալի եւ տխուր միջոցին՝ կրօնական խնդիր յարուցանել, մի բնութեան եւ երկու բնութեան վերայ վիճել, որը

48. Սեւանի վանահօր 1 Նոյեմբեր 1896 թուակիր նամակը, ուղղուած է Մեսրոպ Եպս.ի, որ իր կարգին նոյնը ղրկած է Ալիշանի: Նամակը ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը. «Նորին Գեորգապոլսութիւն Մեսրոպ Արքեպս.ի Սմբատեան Սրբազան, Անդամոյ կայսերական հնագիտական ժողովոյն Մոսկվայի.

Ի հետեւումս գրութեան Ձերդ Սրբազնութեան ի 25 Հոկտեմբերի տարւոյս (թիւ 26), ունիմ պատասխանել խոնարհաբար որ Սրբազնութեանդ մատնացոյց արած Աստուածամօր պատկերը, որը միշտ կախուած էր Սեւանայ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ սեղանի հիւսիսային կողմում, այժմ գտնվում է Ս. էջմիածնում. որովհետեւ այս տարի Յուլիսին, երբ Նորին Վեհափառութիւն Պատրիարք-Կաթողիկոսն ազգիս Սեւան եկաւ, այդ պատկերը տեսնելով՝ հաճեցաւ տանել Ս. էջմիածին, իբրեւ հին նկարների ընտիր օրինակ:

1 Նոյեմբեր 1896»:

Վամահայր Սարգիս Վրդ. Փիլոյեանց

49. Այս լուսանկարին վրայէն Ալիշան պատրաստել տուած է նոյնին գունաւոր օրինակը եւ հրատարակած Սիւակամի մէջ (էջ 88): Նկարին տակ գրուած է. «Տիրամայր Սեւանայ. Յիշատակ երկերիւրամեակի (1892-1892) տեսնամ Մխիթարայ Աբբայի»:

վաղուց մեր նախնիքը վերջացրել են խիստ քննութեամբ, շատ ան-
յարմար է, ուստի եւ երկու կողմերի (էջմիածնեցւոց եւ Վէնէտկեց-
ւոց) գրուածքներն աւելորդ եւ անհամակրելի բանիմաց մարդկանց
որպէս եւ ինձ:

Մի Գողթնացի եւ մի Շիրակացի յանուն եկեղեցւոյ վիճելով՝ ի
զուր տարածայնութեան պատճառ պէտք է լինեն, եւ այսպիսի ժամա-
նակ՝ որ Հայոց ազգը դառն եւ դժուար ճգնութեան մէջ է, թէեւ այն
գրուածքներին շատ նշանակութիւն տուող եւս չկայ այս տեղ⁵⁰:

Ձեզ խոնարհ աղօթակից
Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս

25 Նոյեմբեր 1896

Յէջմիածին

18

Գերապատիւ Տ. Իգնատիոս Արքեպս.

եւ Ընդհանրական Արքայ Միթրանեան Միաբանութեան

Սուրբ Ղազարու վանից

Այն ինչ նոր ստացեալ ի հոգելոյս Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշանէ
զվերջին նամակ նորին՝ ընթեռնուի ուրախութեամբ սրտի, որ պա-
տասխանն էր գոհաբանական եւ գովաբանական նամակիս, սուրհան-
դակն երբ ի Նախիջեւանայ եւ ետ ինձ զօրաթերթս Նոր-Դար, համարն
167, եւ Մշակ, համարօք 255 եւ 256, զորս ընթերցեալ գիտացի զի
անկեղծ բարեկամն իմ Հ. Ղեւոնդ, յ9 ամսոյս հանգուցեալ է առ Տէր:
Շատ ցաւեցի, շատ ափսոսեցի. բայց զի՞նչ առնել պէտք էր եւ պարտք,
եթէ ոչ՝ փառաբանելով զԱստուած, «որով (ըստ Առաքելոյն) կեամք եւ
չարժիմք եւ եմք», զՅովբայն կրկնել զբան. Տէր ետ եւ Տէր էառ, եղիցի
անուն Տեառն օրհնեալ:

Յիրաւի գրիչ իմ ո՛չ զօրէ գովել եւ զբուստել հոգելոյս բարեկամին
իմոյ, Հ. Ղեւոնդեայ, զբազմատեսակ զբական վաստակսն, որովք
արդարեւ Հայ մանկտին ի բազում ամաց հետէ մտաւորապէս զուար-
ճանայ եւ պարարի. քանզի էր նա դանձարան զբականութեան, զի էր

50. Արարատի 1896 տարւոյն մէջ (էջ 192-199) հրատարակուած է գրութիւն մը՝ սա
վերնագրով. Յովհաննու Խմաստասիրի... ընդդէմ դաւանողաց զմի Գրիստոս յեր-
կուս քմութիւնս: Բազմավէպի մէջ (1896, էջ 336-337ի միջանկեալ՝ էջ 1-16) գրուած
է քննադատական մը. Յովհան Օսմեցւոյ նորագիտ քղբի մ'աղթիւ, Արարատ ամ-
սաթերթին եւ Բազմավէպի հայեացքը՝ մի քմութեան խնդրոյն մկատմամբ:

երանելին՝ բանաստեղծ, պատմագիր, աշխարհագիր, խմբագիր, հնա-
խօս, եւն., որոց ապացոյց ազգի ազգի ընտիր գրեանքն են:

Թո՛ղ ազգային պատմութիւնն հնչեցէ դարուց ի դարս զանուն եւ
զյիշատակ երանելւոյն Ղեւոնդեայ. իսկ մեք աղօթիւք հայցեցաք եւ
հայցեցուք զգլխութիւն Աստուծոյ, վասն ի լոյս փառաց հանելոյ
զհոգի հանգուցելոյն, դասելով ընդ երջանիկ Թարգմանիչ Վարդա-
պետս մեր:

Յայտնելով Ձեզ եւ Միաբանութեանդ զցաւակցութիւն մեր՝

Մնամ աղօթակից Ձեզ
Մեարոյր Արքեպս. Սմբատեանց

Ի 206 Նոյեմբերի 1901 ամի

Ի Բ(աղաքն) Նախիջեւան